

HET MUSEUM ALS AGENT VOOR SOCIALE COHESIE

Een onderzoek naar de invloed van het Nederlandse cultuurbeleid op
gevoelens van sociale cohesie bij museumbezoekers

Roos, E.E. (Ilse)
Universiteit Utrecht
Datum: 18 januari 2019
Studentnummer: 5512646
Begeleider: Hans van der Jagt

Samenvatting

Door de opkomst van de internationale migratie is de sociale cohesie in Nederland afgenomen. Dit leidt tot spanningen in de samenleving. Het voeren van een cultuurbeleid, door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, dat zich richt op culturele diversiteit wordt als een van de oplossingen gezien om de sociale cohesie weer te bevorderen. Dit onderzoek beschrijft de invloed van veranderingen in het cultuurbeleid van Nederland van 1997 tot 2020 op de sociale cohesie van museumbezoekers. Het doel van deze scriptie is om erachter te komen of dit cultuurbeleid daadwerkelijk zijn praktische uitwerking vindt.

Het eerste deel van deze scriptie bestaat uit een literatuurstudie waarin is onderzocht op welke manier overheden en musea invloed kunnen uitoefenen op gevoelens van sociale cohesie. Hieruit is naar voren gekomen dat door middel van het implementeren van culturele diversiteit in het museumbestel, de sociale cohesie bevorderd kan worden. Het tweede deel betreft een beleidsanalyse die is uitgevoerd om de veranderingen in het Nederlandse cultuurbeleid met betrekking tot culturele diversiteit en musea bloot te leggen. Als laatste is dit cultuurbeleid aan de praktijk getoetst aan de hand van een casestudy. Uit de casus is gebleken dat het Nederlandse cultuurbeleid geen effect heeft gehad op de bevordering van de sociale cohesie onder museumbezoekers. Op basis hiervan wordt aanbevolen om het cultuurbeleid met betrekking tot musea te heroverwegen.

Als vervolgonderzoek wordt aangeraden de focus groter te maken dan enkel een casestudy en een vergelijking te trekken tussen rijksmusea en zelfstandige musea. Wanneer dit wordt gedaan zal er concreter uitsluitsel kunnen worden gegeven of beleidsvoering op sociale cohesie in de museumwereld daadwerkelijk overbodig is.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding	6
Aanleiding voor het onderzoek	6
Huidige stand van zaken binnen de wetenschap	7
Relevantie	8
Probleemstelling en onderzoeksvragen	9
De methode	9
1. De invloed van culturele initiatieven op de sociale cohesie	11
Inleiding	11
De geschiedenis van het begrip sociale cohesie in Nederland	11
De bijdrage van overheidsbeleid aan het bevorderen van sociale cohesie	13
De bijdrage van musea aan het bevorderen van sociale cohesie	14
Een podium voor culturele diversiteit en integratie	15
Doelgroepenbeleid.....	16
Conclusie deelvraag 1	17
2. Het Nederlandse cultuurbeleid onder de loep	18
Inleiding	18
De ontwikkeling van een cultuurbeleid	18
De veranderingen in het cultuurbeleid van 1997-2020	19
Het cultuurbeleid van 1997-2000.....	19
Het cultuurbeleid van 2001-2004.....	20
Het cultuurbeleid van 2004-2007.....	22
Het cultuurbeleid van 2009-2012.....	23
Het cultuurbeleid van 2013-2016.....	24
Het cultuurbeleid van 2017-2020.....	25
Conclusie deelvraag 2	26
3. Relieken als bindmiddel voor sociale cohesie	27
Inleiding	27
Het beleid van Museum Catharijneconvent	27
Praktijkonderzoek: De tentoonstelling Relieken	28
Culturele diversiteit.....	28
Doelgroepenbeleid.....	29
Sociale cohesie	30
Conclusie deelvraag 3	31
Conclusie	32
Literatuurlijst	34
Bronnen	34
Literatuur	35

<i>Bijlage 1. Transcripties interviews Museum Catharijneconvent</i>	41
Bijlage 1.1 Transcriptie van het interview met bezoeker 1	41
Bijlage 1.2 Transcriptie van het interview met bezoeker 2	44
Bijlage 1.3 Transcriptie van het interview met bezoeker 3 en 4	48
Bijlage 1.4 Transcriptie van het interview met bezoeker 5 en 6	54
Bijlage 1.5 Transcriptie van het interview met bezoeker 7	57
Bijlage 1.6 Transcriptie van het interview met bezoeker 8	59
Bijlage 1.7 Transcriptie van het interview met bezoeker 9	62
Bijlage 1.8 Transcriptie van het interview met bezoeker 10	64
Bijlage 1.9 Transcriptie van het interview met bezoeker 11	66
Bijlage 1.10 Transcriptie van het interview met bezoeker 12	69
Bijlage 1.11 Transcriptie van het interview met bezoeker 13	71
Bijlage 1.12 Transcriptie van het interview met bezoeker 14	73

Inleiding

Aanleiding voor het onderzoek

Culturele diversiteit is een *hot-item* in de culturele sector. Nadat de focus binnen de culturele sector jarenlang heeft gelegen op een verbetering van de cultuureducatie lijken nu alle culturele projecten een nieuwe weg in te zijn geslagen. Het aan het licht brengen van de culturele diversiteit welke zich in Nederland heeft ontwikkeld is de nieuwe focus geworden. Een goed voorbeeld hiervan is de tentoonstelling *Relieken* in Museum Catharijneconvent (MCC). Het doel van deze tentoonstelling is namelijk het 'bijdragen aan een beter begrip en meer verbondenheid tussen verschillende groepen in de samenleving.'¹ MCC is hiermee een van de vele voorbeelden welke de verbondenheid in de samenleving probeert te bevorderen door middel van een cultureel initiatief. De zinnen 'Relikwieën zijn niet exclusief christelijk, bijna alle godsdiensten kennen ze' en 'Relieken of relikwieën zijn van alle tijd én van alle culturen' illustreren duidelijk de poging van Museum Catharijneconvent om deze gevoelens van verbondenheid en samenhang te ontwikkelen middels de tentoonstelling *Relieken*.² Maar waarom houdt de culturele sector zich zo bezig met het bevorderen van de sociale cohesie? Is dit een reactie op een roep vanuit de maatschappij of zit hier een andere gedachte achter?

Deze vraag lijkt snel te zijn beantwoord wanneer we kijken naar het cultuurbeleid van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Dit cultuurbeleid is erop gericht om de sociale cohesie in Nederland te bevorderen door middel van culturele initiatieven. Zo stuurt OCW aan op meer weergave van religieuze en culturele diversiteit in tentoonstellingen van musea in de hoop dat dit zal leiden tot meer begrip. Het bevorderen van meer begrip tussen culturele groeperingen in de samenleving biedt namelijk een mogelijkheid voor het toenemen van sociale cohesie.³

Deze sociale cohesie is afgenomen en dit blijkt ook uit het rapport *De nieuwe verscheidenheid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) die op 29 mei 2018 naar buiten werd gebracht.⁴ Dit rapport heeft als belangrijkste uitkomst: 'De verscheidenheid naar herkomst onder de Nederlandse bevolking is de afgelopen decennia sterk toegenomen.'⁵ Deze verscheidenheid, op basis van taal, religie, cultuur of stamverwantschap, heeft verschillende gevolgen voor de Nederlandse

¹ Museum Catharijneconvent, *Projectplan Relieken. Ervaar de kracht van relieken* (Utrecht, 2018), 2.

² NOS, NOS Journaal 10 oktober 2018, 15'21"-17'43", <https://tvblik.nl/journaal/nos-754> (6 december 2018). Peter van de Vusse, 'Van een haar van Maradona tot de kroon van Lodewijk IX: deze bijzondere relikwieën zie je nu in Catharijneconvent', *AD*, 11 oktober 2018, <https://www.ad.nl/utrecht/van-een-haar-van-maradona-tot-de-kroon-van-lodewijk-ix-deze-bijzondere-relikwieen-zie-je-nu-in-catharijneconvent~abd8c6a7/> (12 januari 2019).

³ Paul Schnabel, Rob Bijl en Joep de Hart, 'Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008', (Den Haag 2008), 12.

⁴ Roel Jennissen, Godfried Engbersen, Meike Bokhorst en Mark Bovens, *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2018), 115-117.

⁵ Jennissen, *De nieuwe verscheidenheid*, 29.

maatschappij.⁶ Een van deze gevolgen is de afname van sociale cohesie, met name in de steden in het westen, in Nederland.⁷ Wanneer de sociale cohesie afneemt, is dit schadelijk voor de maatschappij: burgers voelen zich onveiliger, participeren minder, er is een vergrote kans op criminaliteit, psychische ongezondheid neemt toe, en kansen op de arbeidsmarkt nemen af.⁸ De vraag is echter of beleidsvoering om deze sociale cohesie te bevorderen, zowel van het museum als van OCW, in de praktijk zijn vruchten afwerpt. Voelt de museumbezoeker zich daadwerkelijk meer verbonden met 'de ander' door het bezoeken van een cultureel diverse tentoonstelling?

Huidige stand van zaken binnen de wetenschap

Niet enkel het WRR heeft aandacht voor het diversiteitsprobleem, maar meer instanties houden zich hiermee bezig. Binnen de culturele sector is er zelfs een *Code Culturele Diversiteit* welke expliciet bedoeld is om te dienen als kader om 'culturele diversiteit structureel in de instelling te verankeren'.⁹ Door culturele en religieuze verschillen meer aan het licht te brengen en hierdoor de bezoekers meer gevoelens van herkenning, van zowel zichzelf als de ander, te geven wordt er geprobeerd om de verbinding in de Nederlandse samenleving terug te brengen. Naast het bevorderen van de sociale cohesie proberen overheden musea ook in te zetten voor het oplossen en aankaarten van andere sociale problemen in de maatschappij.¹⁰ Verschillende wetenschappers, waaronder Richard Sandell, vragen zich af of dit agentschap wel bij het museum moet liggen. Hoewel het museum, door middel van programmering en onderzoek, een grote bijdrage kan doen aan het oplossen van sociale problemen, is dit niet haar oorspronkelijk taak.¹¹

Toch blijven overheden proberen door middel van het geven van subsidies en het vormen van beleid een sturende rol te krijgen in het museum. De focus van het museum wordt hierdoor verplaatst van het tonen van erfgoed naar het mengen in maatschappelijke kwesties. Carol Scott staat kritisch tegenover de manier waarop dit gebeurt. Op dit moment heeft vooral de overheid invloed op het museum en dit vindt hij te beperkt. Ook andere belanghebbende moeten gehoord worden. Een representatie van de samenleving moet immers ook vanuit de samenleving zelf worden aangeleverd. Scott pleit zo voor een grotere invloed van andere instanties en groeperingen op de programmering

⁶ Ibidem, 15.

⁷ Ibidem, 153.

⁸ Astrid Huygen en Freek de Meere, *De invloed en effecten van sociale samenhang. Verslag van een literatuurverkenning* (Verwey en Jonkerinstituut, 2008), 9-15.

⁹ Werkgroep Code Culturele Diversiteit, 'Code Culturele Diversiteit' (2011).

¹⁰ Eleonora Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumental cultural policies and social impact studies in the UK', *International Journal of Cultural Policy* 8 (2001) 1, 91-106, aldaar 91-106.

¹¹ Richard Sandell, 'Museums as agents of social inclusion', *Museum management and curatorship* 17 (1998) 4, 401-418, aldaar 401 en 416.

van musea.¹² Naast dat Scott hiervoor pleit hebben de verschillende culturele groeperingen ook al te kennen gegeven meer zeggenschap te willen krijgen over hoe zij gerepresenteerd willen worden in musea.¹³ Het is niet meer de vraag *of* het museum culturele diversiteit in haar programma wil, maar de vraag *wie* zeggenschap heeft over de manier waarop dit gebeurt. Het museum heeft er, kort gezegd, een nieuwe plicht bij: Het bevorderen van de sociale cohesie in Nederland door een podium te bieden aan de culturele diversiteit in de samenleving.¹⁴ Verschillende belanghebbenden zijn in strijd met elkaar om zeggenschap te krijgen over de manier waarop dit gebeurt. Het museum staat onder druk en moet alle zeilen bijzetten om aan alle behoeftes, van zowel de machtsorganen als haar bezoekers, te voldoen.¹⁵

Relevantie

In dit onderzoek zullen de onderwerpen sociale cohesie, culturele diversiteit en doelgroepenbeleid centraal staan. In alle hoofdstukken zal er aan deze begrippen aandacht worden gegeven. Deze onderwerpen zijn de afgelopen jaren hoog op de agenda komen te staan, zowel in politiek als maatschappelijk verband.¹⁶ Hoewel deze begrippen vaak terugkomen in de theorie, bijvoorbeeld in beleidsvorming, is er over de praktische uitwerking hiervan weinig bekend. Dit is echter wel relevant, aangezien de uitkomsten van een praktijkonderzoek nieuwe inzichten kunnen geven en knelpunten naar voren kan brengen. Dit onderzoek poogt dit inzicht te creëren door een verbinding te maken tussen theoretische beleidsvoering en de praktische uitwerking hiervan. Concreet verkent het de effecten van het Nederlandse cultuurbeleid op de gevoelens van sociale cohesie van de museumbezoeker.

Naast het geven van inzicht heeft dit onderzoek ook een maatschappelijk relevantie. Het maakt de lezer bewust van de manier waarop de Nederlandse overheid, door middel van het museum, invloed probeert uit te oefenen op de samenleving. Deze invloed heeft als doel om de Nederlandse samenleving op een positieve manier te ontwikkelen. Dit onderzoek zal in kaart brengen welke bijdrage het ministerie en/of musea daadwerkelijk hierin kan leveren. Want wanneer beleidsvorming

¹² Carol Scott, 'Museums and impact', *The Museum Journal* 46 (2003) 3, 293-310, aldaar 294.

¹³ Helen Mears en Wayne Modest, 'Museums, African collections and social justice', *Museums, Equality and Social Justice* (2012), 294-309, aldaar 294.

¹⁴ Moira G. Simpson, *Making representations: Museums in the post-colonial era* (Routledge, Londen en New York 2012) 1.

¹⁵ Kevin Coffee, 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', *Museum Management and Curatorship* 23 (2008) 3, 261.

¹⁶ Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 7.

Kees Schuyt, *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2006), 7.

Max van der Kamp en Dorine Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6: Cultuureducatie en sociale cohesie. Een verkennend onderzoek', (Cultuurnetwerk Nederland 2003), 8.

geen verandering teweegbrengt, is het de vraag of een dergelijk beleid daadwerkelijk nog wel gevoerd moet worden.

Probleemstelling en onderzoeksvragen

Dit onderzoek heeft als doel om een analyse te geven van het Nederlandse cultuurbeleid door deze aan de praktijk te toetsen. Heeft het daadwerkelijk effect om beleid te voeren op culturele initiatieven om zo de sociale cohesie in Nederland te bevorderen?

Deze scriptie zal zich dan ook richten op de vraag of de beleidsveranderingen van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap met betrekking tot culturele diversiteit een toename van sociale cohesie teweegbrengt. Kortom: *In hoeverre hebben veranderingen in het Nederlandse cultuurbeleid, met betrekking tot culturele diversiteit, gezorgd voor een bevordering van gevoelens van sociale cohesie onder museumbezoekers?* De casestudy die hiervoor gebruikt zal worden is de eerdergenoemde tentoonstelling *Relieken* welke van 12 oktober 2018 tot en met 3 februari 2019 in Museum Catharijneconvent te zien is.

De hoofdvraag wordt beantwoord aan de hand van drie deelvragen. In deelvraag 1 zal er theoretisch ingaan op het begrip sociale cohesie, de taak van het cultuurbeleid hierin en de vraag of de overheid/musea hier een invloed op kunnen hebben. Hierop zal worden ingaan zodat het beleid van OCW beter te begrijpen is. De vraag die hierbij centraal zal staan is: *'In hoeverre kunnen culturele initiatieven zorgen voor meer gevoelens van sociale cohesie bij museumbezoekers?'* In deelvraag 2 zullen de veranderingen in het Nederlandse cultuurbeleid van 1997 tot nu bespreken. De vraag *'Welke veranderingen zijn er vanaf 1997 opgetreden in het Nederlandse cultuurbeleid met betrekking tot culturele diversiteit en musea?'* wordt hier centraal gezet. Als laatste zal in deelvraag 3 de casestudy verder worden uitgelicht. Door middel van de vraag *"In hoeverre heeft de tentoonstelling 'Relieken' in Museum Catharijneconvent geleid tot meer gevoelens van sociale cohesie bij haar bezoekers?"* worden de resultaten van het praktijkonderzoek hierin verwerkt.

De methode

Hoofdstuk 1 zal het theoretische kader vormen voor mijn probleemstelling. In dit hoofdstuk zullen diverse theorieën en modellen, welke gaan over sociale cohesie en de omgang van de overheid en het museum hiermee, met elkaar worden vergeleken. Dit onderzoek zal voornamelijk beschrijvend van aard zijn.

In hoofdstuk 2 zal er dieper worden ingegaan op de bestaande literatuur en zullen de primaire bronnen, in de vorm van beleidsstukken, daadwerkelijk getoetst worden. De zes beleidsplannen, welke OCW sinds 1997 heeft gepubliceerd, zullen hier vergeleken worden op het gebied van culturele

diversiteit en het beleid hierop met betrekking op de museale wereld.¹⁷ De keuzes van de verschillende staatsecretarissen en de veranderingen in dit beleid zullen aan het licht worden gebracht en verklaard. Vragen die aan de basis van deze vergelijking liggen zijn: Welke keuzes heeft het ministerie in deze jaren gemaakt en is hierin een verandering te zien? Wat kan er op basis van deze verandering geconcludeerd worden over het cultuurbeleid van OCW? Hoe vindt de culturele diversiteit hierin zijn plaats?

In dit onderzoek zal er naast literatuurstudie ook een praktijkonderzoek worden uitgevoerd. In hoofdstuk 3 zal dit praktijkonderzoek en de resultaten hiervan worden besproken. Het praktijkonderzoek heeft als doel om de theoretische bevindingen uit deelvraag 1 en 2 te toetsen. De uitkomsten van de diepte-interviews die bij bezoekers van de tentoonstelling *Relieken* zijn afgenomen, zullen hier worden gepresenteerd. Er is gekozen voor kwalitatieve dataverzameling omdat door interviews veel over de percepties van mensen met betrekking tot gevoelens van sociale cohesie te weten is te komen. Sociale cohesie is een moeilijk te definiëren begrip en gevoelens in relatie tot sociale cohesie zijn lastig te traceren in grootschalig kwantitatief onderzoek. Om deze reden is ervoor gekozen om in een vertrouwde, kleine sfeer dieper in te gaan op de emoties van bezoekers. In totaal zijn er 14 bezoeker geïnterviewd. Deze bezoekers zijn op willekeurige momenten in de maand december in het museumcafé van Museum Catharijneconvent benaderd na het bezoeken van de tentoonstelling *Relieken*. De vragen die gesteld zijn tijdens deze interviews zijn gebaseerd op de literatuurstudie uit deelvraag 1 en 2.

¹⁷ Wet op het specifiek cultuurbeleid, BWBR0005904, 11 maart 1993 (geraadpleegd op 3 januari 2019).
Wet op het specifiek cultuurbeleid, 11 maart 1993.

1. De invloed van culturele initiatieven op de sociale cohesie

Inleiding

De vrees voor een afname van de sociale cohesie is een terugkerend onderwerp in het Nederlandse regeringsbeleid.¹⁸ In dit beleid krijgen musea en andere culturele instellingen een steeds grotere rol om ervoor te zorgen dat deze sociale cohesie bevorderd wordt.¹⁹ Maar wat wordt er nu precies met sociale cohesie bedoeld? In dit hoofdstuk wordt er meer helderheid gegeven over het begrip sociale cohesie en wordt er gekeken in welke mate de overheid en musea hierin een rol kunnen spelen. De vraag die centraal staat in dit hoofdstuk is: *'In hoeverre kunnen culturele initiatieven zorgen voor meer gevoelens van sociale cohesie bij museumbezoekers?'*

In eerste instantie zal er een korte geschiedenis en definitie van het begrip sociale cohesie besproken worden. Dit is belangrijk om te doen, omdat het begrip sociale cohesie vanaf de jaren negentig tot nu een centralere, maar ook andere rol is gaan spelen in het regeringsbeleid. Na het behandelen van het begrip sociale cohesie zal er worden gekeken welke bijdrage de overheid en musea kunnen doen in het bevorderen van deze sociale cohesie.

De geschiedenis van het begrip sociale cohesie in Nederland

Wanneer we het begrip sociale cohesie proberen te plaatsen in de geschiedenis van Nederland gaan we veelal terug tot het jaar 1993. Het toenmalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (in 1994 veranderd en opgesplitst in ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) kwam in dit jaar naar buiten met de notitie *Sociale stabiliteit en strategisch beleid* waarin het onderwerp sociale cohesie direct aan de orde kwam.²⁰ Aan de hand van deze notitie werd sociale cohesie als doel genomen voor het welzijnsbeleid.²¹ Wat deze sociale cohesie precies inhield bleef echter ambigu en vereiste een eigen invulling van degenen die het beleid moesten uitvoeren.²² Wel was het duidelijk dat het bevorderen van de sociale cohesie zou kunnen leiden tot meer stabiliteit en solidariteit onder de bevolking.²³

¹⁸ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Kabinetsformatie 1994', 1993-1994, 23 715, nr. 11, 4.

Kabinetsformatie Rutte II, *Regeerakkoord 2012-2017. Bruggen slaan*, (2012), 1.

Kabinetsformatie Rutte III, *Regeerakkoord 2017-2021. Vertrouwen in de toekomst*, (2017), 50.

¹⁹ Scott, 'Museums and impact', 294.

²⁰ Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie. Verslag debat dinsdag 19 juni 2001', (Utrecht 2001), 6-7.

²¹ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 12.

²² Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie', 7.

²³ Ibidem, 6-7.

Een nieuwe impuls volgde op het moment dat het Tweede Kabinet Paars (1998-2002) het begrip sociale cohesie uitgebreid behandelde in de inleiding van hun regeerakkoord.²⁴ Hierin wordt aangekaart dat 'de kracht van een samenleving wordt bepaald door de mate waarin burgers en bevolkingsgroepen bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden.' Wanneer dit niet gebeurt hopen de problemen zich op, voornamelijk bij de etnische minderheden en autochtone groepen welke de aansluiting missen.²⁵ Als oplossing voor dit probleem poneert het kabinet 'een krachtig en samenhangend beleid' waarin cultuur als essentieel wordt gezien voor het bevorderen van de sociale cohesie en integratie.²⁶ Hoewel in de inleiding van het regeerakkoord de problemen met betrekking tot sociale cohesie uitgebreid worden behandeld, blijft het daarna in de rest van het regeerakkoord onbesproken.²⁷ Binnen de Nederlandse politiek werd dus wel opgemerkt dat er iets moest gebeuren met betrekking tot sociale cohesie, maar de uitwerking hiervan stond nog op losse schroeven.

Wanneer we internationaal kijken, zien we dat ook hier het begrip sociale cohesie onderhevig was aan ontwikkelingen in deze periode. Een grote katalysator in dit verhaal was de New Labour regering van Tony Blair (Verenigd Koninkrijk 1997 – 2007). Blair wist de termen *social exclusion* en *inclusion* te verbinden aan het begrip sociale cohesie.²⁸ Hij zag de uit- maar ook insluiting van groepen in de samenleving als een bedreiging voor de sociale cohesie. Dit probleem was volgens hem op te lossen door buiten enkel de uitgesloten groeperingen, ook de ingesloten dominante groeperingen in de samenleving aan te spreken om hier iets tegen te doen. Blair legt zo de verantwoordelijkheid om sociale cohesie te bevorderen bij de gehele bevolking neer. Dit idee werd door andere landen overgenomen. De sociale cohesie stond in veel gebieden van West-Europa onder druk. Overheden kwamen erachter dat er politieke stappen moesten worden ondernomen om deze dreiging tegen te gaan.²⁹ Sociale cohesie werd zo een onderwerp wat in diverse landen op de politieke agenda verscheen.³⁰

De definitie van sociale cohesie blijft echter vaag en onduidelijk. In de loop van de tijd zijn er veel verschillende betekenissen aan verbonden. Hoewel er veel geld is geïnvesteerd om sociale cohesie te duiden en de kantlijnen van het begrip te bepalen, is er tot op de dag van vandaag nog veel discussie

²⁴ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Kabinetsformatie 1998', 1997-1998, 26 024, nr. 10, 6.

²⁵ Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 21

²⁶ KTK, Kabinetsformatie 1998', 1997-1998, 26 024, nr. 10, 6 en 8.

²⁷ Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie', 8.

²⁸ Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 22-23.

Scott, 'Museums and impact', 294.

²⁹ Jane Jenson, *Defining and Measuring Social Cohesion* (Commonwealth Secretariat 2010), 4.

³⁰ Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 22-23.

Scott, 'Museums and impact', 294.

over wat dit precies moet zijn.³¹ Velen hebben geprobeerd vat op het begrip te krijgen, enkel een aantal hebben hiermee successen behaald.³² Voor deze scriptie is gekozen voor de definitie die Schnabel geeft over sociale cohesie, namelijk: 'De mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijke leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving.'³³

De bijdrage van overheidsbeleid aan het bevorderen van sociale cohesie

Sociale cohesie is, zoals gezegd, met de jaren een steeds groter onderwerp geworden binnen de politiek. Dit komt omdat er een sociaal ongenoegen is welke vanuit diverse gebieden van de samenleving gevoed wordt.³⁴ De eenheid in de (politieke) gemeenschap wordt aangetast door problemen als criminaliteit, werkloosheid en spanningen tussen etnische groeperingen.³⁵ Een van de oorzaken van deze toegenomen spanningen is de internationale migratie.³⁶ Dit is niet de enige oorzaak, want een oproep tot sociale cohesie wordt vaak pas geplaatst wanneer zich meerdere problemen afspelen.³⁷ Toch zal ik mij voornamelijk op dit onderwerp focussen.

De internationale migratie heeft ervoor gezorgd dat er binnen Nederland meerdere culturele en religieuze groeperingen naast elkaar zijn komen te staan.³⁸ Politici zien deze diversiteit als een gevaar voor de sociale cohesie.³⁹ De spanningen in Nederland zijn toegenomen en dit uit zich in gevoelens van onveiligheid en de dreiging van de islam.⁴⁰ Waar er vroeger spanning plaatsvond tussen sociale klassen is dit nu verplaatst naar spanning tussen etnische groeperingen. Er is vraag ontstaan naar een beleid wat zorgt voor assimilatie en sociale controle; de sociale cohesie moet weer bevorderd worden.⁴¹

³¹ Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie', 8.

³² Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 16.

Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 58-62.

Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 23.

Jane Jenson, *Mapping social cohesion: The state of Canadian research*, (Canadian Policy Research Networks Inc. 1998).

³³ Geciteerd in: Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 16.

³⁴ Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie', 4-5.

³⁵ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 15.

Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 34, 35 en 58.

³⁶ Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 58.

³⁷ Jenson, *Mapping social cohesion*, 5.

³⁸ Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 58.

³⁹ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 28-29.

⁴⁰ Universiteit Leiden, 'Sociale cohesie tegen terreur' (18 april 2006), <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/sociale-cohesie-tegen-terreur/> (8 december 2018).

⁴¹ Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 35.

Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 92.

Binnen de politiek worden er diverse oplossingen gezocht om de rust weer terug te brengen in Nederland door de sociale cohesie te bevorderen.⁴² Een van deze oplossingen is het aanmoedigen van integratie. Immers, hoe meer burgers zich geïntegreerd voelen, hoe sterker de sociale cohesie. Een optimale integratie kan bereikt worden wanneer er op alle dimensies, zowel economisch, maatschappelijk als cultureel, goed beleid wordt gevoerd.⁴³ Voor de economische integratie is veel aandacht, een voorbeeld hiervan is het stimuleren van de arbeidsparticipatie.⁴⁴ De andere gebieden, maatschappelijk en cultureel, lijken daarentegen vergeten te worden.⁴⁵ Dit is merkwaardig, want wanneer op cultureel gebied in het bijzonder de conflicten optreden, dan zou dit ook het gebied moeten zijn waar het de moeite waard lijkt om in te investeren.⁴⁶ Langzaam maar zeker komt dit idee ook in de politieke wereld op gang. Zo wordt er geprobeerd om aan de hand van het bevorderen van cultuurparticipatie tot interculturele uitwisseling te komen en zo weer tot een sterkere sociale cohesie.⁴⁷ Door ervoor te zorgen dat alle groeperingen in een samenleving zich gerepresenteerd voelen in de geïnstitutionaliseerde cultuur wordt er geprobeerd om binding en begrip te creëren. Dit zal ervoor zorgen dat mensen zich meer betrokken voelen bij maatschappelijke verbanden en er minder problemen zijn in de samenleving. Culturele instituties zijn de schakel om deze tegengestelde groepsbelangen en religieuze verschillen met elkaar te verbinden.⁴⁸ De vraag is echter in welke mate de overheid hier effect op heeft.

De bijdrage van musea aan het bevorderen van sociale cohesie

Nu we hebben gelezen dat er voor culturele instellingen een belangrijke rol is weggelegd om de sociale cohesie te bevorderen, zoomen we in op een van deze instellingen: het museum. Al vanaf het ontstaan van het openbare museum heeft het museum de taak gekregen om een rol te spelen in het sociaal herschikken van de samenleving. Dit betrof voornamelijk het tentoonstellen van wat 'Kunst' was en het ontwikkelen van de intrinsieke waarde van de bezoekers.⁴⁹ Hiernaast werd evengoed van een museum verwacht dat zij pogde het verhaal van de maatschappij te vertellen en zo de bezoeker bewust te laten worden van zijn positie hierin.⁵⁰ Het museum, aldus het CBS, is 'een permanente

⁴² Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 21.

⁴³ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 20.

⁴⁴ Schnabel, 'Betrekkelijke betrokkenheid', 21.

Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 20.

⁴⁵ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 20.

⁴⁶ Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie', 5.

⁴⁷ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 24.

⁴⁸ Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, 7.

⁴⁹ Coffee, 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', 267

⁵⁰ Coffee, 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', 266.

instelling ten dienste van de samenleving en haar ontwikkeling.⁵¹ Naast enkel ten dienste staan aan deze samenleving probeert het museum deze dus ook te representeren. Deze taak lijkt zij goed te kunnen vervullen. Zelfs zo goed dat overheden ervoor kiezen om de museumwereld in te zetten voor het aankaarten en oplossen van maatschappelijke problemen. Het bevorderen van de sociale cohesie valt hier ook onder.⁵² Maar kan het museum deze taak wel verwezenlijken?

Een podium voor culturele diversiteit en integratie

Naast het openbare museum, dat voornamelijk oog heeft voor de eigen cultuur, bestaat ook het etnografische museum. Dit museum laat kunst- en gebruiksvoorwerpen zien van uiteenlopende culturen en probeert zo andere culturen te vatten. Deze vorm van presentatie was in haar beginperiode echter nooit van grote invloed en werd vaak genegeerd of aan de kant geplaatst.⁵³ Mede door de opkomst van het postkolonialisme en de multiculturele samenleving is hier verandering in gekomen en werd deze vorm van representatie ineens belangrijker. Culturele diversiteit moest niet meer vermeden worden, maar op een gepaste manier aan het licht worden gebracht.⁵⁴ Het museum werd gezien als een geschikt podium hiervoor.

Dat het museum hiervoor geschikt werd geacht kwam voornamelijk door het feit dat hier in- en uitsluiting in grote mate plaatsvindt. Voornamelijk de insluiting is hier van belang. Wanneer een museum poogt een zo groot mogelijk te verhaal te vertellen waarbij zij zoveel mogelijk culturele groeperingen betreft, zorgt dit voor meer begrip onder de museumbezoekers.⁵⁵ Dit kan bijvoorbeeld door het maken van tentoonstellingen, het vergelijken van culturele fenomenen of door stille getuigen aan het woord te laten.⁵⁶ De verschillende culturen en religies die in een maatschappij aanwezig zijn kunnen zo, elk op hun eigen manier, een stem krijgen in het museum. Kortom, 'Museums allow different people from different backgrounds to come together around common interests.'⁵⁷

Divers onderzoek toont aan dat, naast enkel een podium bieden voor culturele diversiteit, het museum ook kan bijdragen aan sociale integratie op zowel individueel als gemeenschappelijk en maatschappelijk niveau. Dit kan een museum doen door het bevorderen van zelfrespect en zelfvertrouwen, te fungeren als katalysator voor sociale vernieuwingen en het vertegenwoordigen van

⁵¹ CBS, 'Begrippen. Museum' <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen?tab=m#id=museum> (10 december 2018).

⁵² Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 92.
Scott, 'Museums and impact', 309.

⁵³ Jan Nederveen Pieterse, 'Multiculturalism and museums: Discourse about others in the age of globalization', *Theory, Culture & Society* 14 (1997) 4, 123-146, aldaar 123.

⁵⁴ Pieterse, 'Multiculturalism and museums', 124.

⁵⁵ Coffee, 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', 261-262.
Scott, 'Museums and impact', 306.

⁵⁶ Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 103.

⁵⁷ Scott, 'Museums and impact', 303.

inclusieve gemeenschappen.⁵⁸ De kunsten kunnen een bredere impact hebben dan enkel op individueel niveau. Het kan een hele maatschappij in verbinding brengen. Door dit gegeven is de positie en het doel van het museum veranderd. Erfgoed en artistieke belangen spelen niet meer de boventoon, deze dragen immers enkel bij aan individuele ontwikkeling. De maatschappelijke relevantie en het insluiten van alle culturele groeperingen staat voorop.⁵⁹ De taak van een museum wordt complexer en er wordt verwacht dat zij rekening houdt met de tegenstrijdige belangen die in de samenleving actief zijn.⁶⁰ Ze moet kunnen inspringen als agent en haar positie in de maatschappij constant heroverwegen.⁶¹ Culturele diversiteit is een nieuw doel geworden.

Doelgroepenbeleid

De claims die gemaakt worden op het museum als agent van sociale cohesie zijn echter moeilijk te verifiëren. Er blijven vragen bestaan als het gaat om bewijsmateriaal voor deze these.⁶² Een belangrijk argument in deze discussie is die van de cultuurparticipatie in Nederland. Het cultuurbereik in Nederland is namelijk allerminst dekkend. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) constateerde zelfs dat anno 2012 slechts 49 procent van de bevolking een of meerdere keren per jaar een museum bezoekt.⁶³ Bovendien wordt er geconstateerd dat van deze museumbezoekers het merendeel hoogopgeleid is met een westerse achtergrond. Slecht een enkeling met een niet-westerse achtergrond laat zich in de museumwereld zien.⁶⁴ Het zal van belang zijn voor het museum om hier verandering in aan te brengen, wanneer zij daadwerkelijk de sociale cohesie onder de gehele bevolking wil bevorderen. Op dit moment kan het museum dit nog niet waarborgen.

Mark Elchardus voert ook een argument aan waarom hij het museum niet als het meest effectieve middel ziet om de sociale cohesie te bevorderen. Volgens hem is het nuttiger om de moderne media, zoals de televisie, in te zetten. Hij voert hierbij aan, net als het SCP, dat het museum door een selectief publiek wordt bezocht en dat hier dan ook niet grootse resultaten van verwacht mag worden.⁶⁵ Deze tegenargumenten vormen een klein, haast ongehoord geluid in de wetenschap,

⁵⁸ Richard Sandell, 'Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change', *Museum and society* 1 (2003) 1, 45-62, aldaar 45.

⁵⁹ Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 100.

⁶⁰ Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 102.

⁶¹ Coffee, 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', 267.

Sandell, 'Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change', 45.

⁶² Scott, 'Museums and impact', 309.

Belfiore, 'Art as a means of alleviating social exclusion', 92 en 97.

⁶³ Andries van den Broek, *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2014) 5.

⁶⁴ Van den Broek, *Culturele activiteiten in 2012*, 13.

⁶⁵ Mark Elchardus, *Thinking about cultural policy. Short and long term challenges*, (Brussel 2008), 2.

De Ridder, *Sociale cohesie en cultuurparticipatie. Onderzoek naar de vermeende invloed van kunst op sociale verbindingen in de samenleving* (Scriptie van master kunstbeleid- en management), 32-33.

desalniettemin moeten zij niet onderschat worden. Ondanks deze tegenargumenten lijkt de rijksoverheid toch gebruik te willen maken van de museale wereld voor het bevorderen van de sociale cohesie.

Conclusie deelvraag 1

Het bevorderen van de sociale cohesie staat sinds de jaren negentig, zowel nationaal als internationaal, op de politieke agenda. Hoewel het begrip sociale cohesie ambigu blijft, bemerken overheden wel dat deze onder druk komt te staan. Dit uit zich in criminaliteit, werkloosheid en spanningen tussen etnische groeperingen. Door in de economische, maatschappelijke en culturele dimensie beleid te voeren, hopen overheden deze problemen op te lossen.

Het museum kan een positieve bijdrage leveren door in de culturele dimensie begrip te bevorderen onder cultureel diverse groeperingen. Het kan een platform bieden waar dialoog plaats vindt. Overheden hopen dat wanneer ze culturele diversiteit in het museum stimuleren de sociale cohesie bevorderd wordt. Hiermee is de rol van het museum met de jaren veranderd. Een belangrijk aandachtspunt om deze sociale cohesie optimaal te kunnen bevorderen is het doelgroepenbeleid. De hoeveelheid Nederlanders welke participeert in het museum is minimaal en beperkt zich tot een selecte culturele groep in de samenleving. Hier kunnen door beleidsvoering door het museum of de overheid nog veel stappen in gemaakt worden.

2. Het Nederlandse cultuurbeleid onder de loep

Inleiding

Uit hoofdstuk 1 is gebleken dat door culturele diversiteit te integreren in het museumbestel de sociale cohesie bevorderd kan worden. In hoofdstuk 2 ga ik verder in op de manier waarop de Nederlandse regering hierin vanaf 1997 beleid heeft gemaakt en uitgevoerd. Deze beleidsanalyse zal worden gedaan aan de hand van de vraag *‘Welke veranderingen zijn er vanaf 1997 opgetreden in het Nederlandse cultuurbeleid met betrekking tot culturele diversiteit en musea?’*. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) brengt elke vier jaar een beleidsplan uit dat als leidraad dient voor bijvoorbeeld het verlenen van subsidies en leningen.⁶⁶ ‘De rijksoverheid schept hiermee voorwaarden voor de instandhouding, ontwikkeling en verspreiding van cultuur welke niet op de vrije markt tot stand komen.’⁶⁷ Deze zes beleidsplannen, die betrekking hebben op de jaren 1997 tot 2020, zullen in deze deelvraag vergeleken worden op het gebied van culturele diversiteit en het beleid hierop binnen de museale wereld.⁶⁸

De ontwikkeling van een cultuurbeleid

Een groot deel van de cultuuruitingen in Nederland zijn tot stand gekomen door overheidsingrijpen.⁶⁹ De plannen voor dit overheidsingrijpen worden vastgelegd in het cultuurbeleid. Dit cultuurbeleid maakt OCW samen met andere partners, zoals Het Interprovinciaal Overleg, de G9 (de 9 grote gemeenten die het merendeel van de BIS-instellingen huisvesten) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.⁷⁰ Wanneer de beleidsplannen zijn gemaakt heeft de Raad voor Cultuur hier nog een belangrijke stem in en kan deze opmerkingen en voorstellen aanleveren. De Raad voor Cultuur is de wettelijke adviseur van de regering en adviseert bij de beleidsontwikkelingen. Voor het cultuurbeleid van 2021 heeft de rijksoverheid een faseplan gepresenteerd.⁷¹ Dit faseplan geeft een goed en duidelijk beeld hoe een cultuurbeleid wordt ontwikkeld en is ook grotendeels toepasbaar op de totstandkoming

⁶⁶ Wet op het specifiek cultuurbeleid, 11 maart 1993.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (hierna OCW), ‘Cultuur algemeen biedt informatie over hoe het cultuurstelsel er uit ziet en omvat brede cijfermatige informatie over cultuur’, <https://www.ocwincijfers.nl/cultuur-media/cultuur/cultuur-algemeen> (2 januari 2019).

⁶⁷ OCW, ‘Cultuur algemeen biedt informatie over hoe het cultuurstelsel er uit ziet en omvat brede cijfermatige informatie over cultuur’.

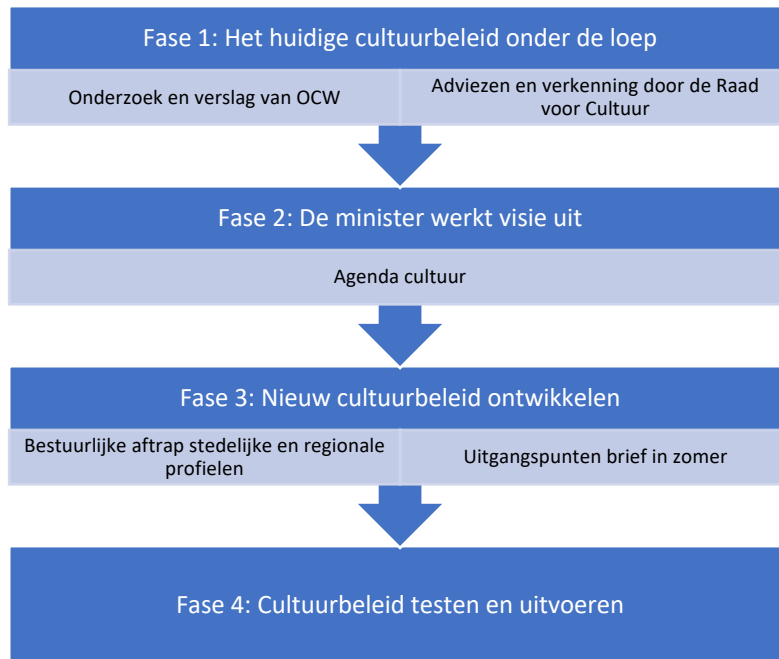
⁶⁸ Wet op het specifiek cultuurbeleid, 11 maart 1993.

⁶⁹ OCW, ‘Cultuur algemeen biedt informatie over hoe het cultuurstelsel er uit ziet en omvat brede cijfermatige informatie over cultuur’.

⁷⁰ VNG, ‘VNG en IPO voor meer regionale benadering Rijkscultuurbeleid’ (versie 7 december 2017), <https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/cultuur-kunst-en-kunstenaars/nieuws/vng-en-ipo-voor-meer-regionale-benadering-rijkscultuurbeleid> (2 januari 2019).

⁷¹ De Rijksoverheid, ‘Cultuurbeleid voor 2021 en verder’, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kunst-en-cultuur/cultuurbeleid-2021> (2 januari 2019).

van het cultuurbeleid in de jaren hiervoor.⁷² In onderstaande afbeelding, welke een eigen productie is, is dit faseplan grotendeels overgenomen om zo een duidelijk beeld te geven van dit proces van beleidsvorming.

Afb. 1 – Model voor de vorming van een cultuurbeleid⁷³

In bovenstaande afbeelding is te zien dat het cultuurbeleid geen eenvoudig proces is. Het is een proces van meerdere jaren en waarbij met verschillende partijen, zoals de Raad voor Cultuur, wordt overlegd. Dit is goed om in het achterhoofd te houden bij de bespreking van de beleidsplannen van 1997-2020.

De veranderingen in het cultuurbeleid van 1997-2020

Het cultuurbeleid wordt, zoals eerdergenoemd, vanaf 1997 ontwikkeld door OCW. In deze 25 jaar is dit cultuurbeleid aan heel wat veranderingen onderhevig geweest. Zo ook betreffende het onderwerp culturele diversiteit en de omgang hiermee in de museale wereld.

Het cultuurbeleid van 1997-2000

Wanneer we kijken naar het cultuurbeleid *Pantser of ruggengraat*, dat stamt uit de beleidsjaren 1997-2000, zien we dat culturele diversiteit hier al hoog op de agenda stond. De oorzaak hiervan wordt

⁷² De Rijksoverheid, 'Cultuurbeleid voor 2021 en verder'.

⁷³ Afbeelding gebaseerd op: De Rijksoverheid, 'Cultuurbeleid voor 2021 en verder'.

toegeschreven aan de komst van de minderheidsgroeperingen in Nederland. Het onderwerp van deze beleidsnota kaart het 'probleem' al direct aan. Hoewel cultuur enerzijds mensen weerbaar maakt en identiteit geeft (ruggengraat), zorgt het anderzijds ook voor afscherming (pantser).⁷⁴ Staatssecretaris Nuis ziet voornamelijk het 'pantser' als problematisch voor de Nederlandse samenleving en wil dit oplossen door hier beleid op te voeren in de culturele sector. Het is volgens hem van belang dat Nederland een interculturele in plaats van een multiculturele samenleving wordt. De verscheidenheid moet versterkend werken en tot het delen van ervaringen en nieuwe inspiratie leiden.⁷⁵ Hoewel het museum een goed podium biedt om ruimte te geven aan cultuur als dynamisch fenomeen, moeten er volgens de staatssecretaris ook hier structurele veranderingen plaatsvinden. De bestaande opstellingen moeten beter toegankelijk gemaakt worden voor de 'nieuwe Nederlanders'. Ook zijn de incidentele tentoonstellingen en projecten die er nu zijn niet voldoende. Wanneer musea hier verandering in aanbrengen en meer inspelen op de culturele diversiteit kunnen zij hun maatschappelijke draagvlak vergroten en in samenwerking goede projecten organiseren op intercultureel gebied. Om dit alles te kunnen waarborgen roept staatssecretaris Nuis de hulp in van de Mondriaan Stichting. Deze stichting moet ervoor zorgen dat de deskundigheid bevorderd wordt op intercultureel gebied.⁷⁶ Al met al heeft het cultuurbeleid van de jaren 1997-2000 een duidelijke richting te pakken waar ze heen wil betreffende culturele diversiteit in de museale wereld. Hoewel het beleid op culturele diversiteit vernieuwend is, bestaat het beleid verder uit 'door vrijwel iedereen geaccepteerde zekerheden'. Er wordt geen spanning gecreëerd in de culturele sector en de rust blijft bewaard.⁷⁷ Dit gematigde cultuurbeleid past goed bij de manier waarop Nuis politiek bedreef.⁷⁸

Het cultuurbeleid van 2001-2004

Na deze aanzet van staatssecretaris Nuis volgde staatssecretaris Van der Ploeg, die het cultuurbeleid van 2001-2004 maakte. Van der Ploeg was allesbehalve gematigd. Met zijn verrassende en vernieuwende beleid heeft hij een stevige basis gelegd voor het culturele diversiteitsbeleid van Nederland. Voordat Van der Ploeg met het officiële cultuurbeleid naar buiten kwam bracht hij eerst

⁷⁴ NRC, 'Ruggengraat', 23 september 1996, <https://www.nrc.nl/nieuws/1996/09/23/ruggengraat-7325164-a683091> (12 januari 2019).

⁷⁵ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Cultuurnota 1997-2000. Pantser of Ruggengraat', 1997-1998, 25 013, nr. 1, 21.

⁷⁶ KTK, 'Cultuurnota 1997-2000', 1997-1998, 25 013, nr. 1, 23-25.

⁷⁷ Hans den Hartog Jager en Kasper Jansen, 'Terugblik op vier jaar cultuurbeleid van Aad Nuis; De meester van de paradox; Nuis' opvallendste vernieuwing gold de spelling, waardoor zijn 'ruggegraat' veranderde in een 'ruggengraat', NRC, versie 3 juli 1998, <https://www.nrc.nl/nieuws/1998/07/03/terugblik-op-vier-jaar-cultuurbeleid-van-aad-nuis-7405921-a624152> (12 januari 2019).

⁷⁸ Max Arian, 'Aad Nuis', *De Groene Amsterdammer*, 31 augustus 1994, <https://www.groene.nl/artikel/aad-nuis> (13 januari 2019).

de nota *Ruim baan voor culturele diversiteit* uit. Dit is de stip op de horizon waar Nederland naar op weg moet in de toekomst. Op dit moment toont de gesubsidieerde Nederlandse cultuur nog te veel trekken van een 'monocultuur' en sluit daarmee niet goed aan bij de steeds diverser wordende Nederlandse samenleving.⁷⁹ Ondanks het feit dat Van der Ploeg met zijn beleid voor meer verbinding tussen culturen wil zorgen, wordt dit beleid allesbehalve positief ontvangen. Zo schrijft de Volkskrant 'Ruim Baan voor Culturele Diversiteit is op zijn best een ondoordacht stuk dat, misschien vanwege gebrek aan kennis van de geschiedenis die de behandeling van dit onderwerp heeft, terug wil keren naar geruime tijd geleden verlaten dwaalwegen.'⁸⁰ Van der Ploeg gaat niet in op deze kritieken en zet zijn beleid door om kunst- en cultuuruitingen van de 'nieuwe Nederlanders' hoger op de politieke agenda te laten komen.⁸¹ De nota resulteerde uiteindelijk in het *Actieplan Cultuurbereik*, dat tot doel heeft om vooral nieuw publiek bij cultuur te betrekken.⁸² Ook musea worden voor het bereiken van dit doel ingezet en gebruikt om culturele ontmoetingen te bevorderen. Door een cultureel diverse programmering in het museum moet er een confrontatie tussen culturen gaan plaatsvinden.⁸³

Na deze eerste golf van veranderingen in de culturele sector is Van der Ploeg nog niet klaar. Met zijn cultuurbeleid voor 2001-2004, *Cultuur als confrontatie*, gaat Van der Ploeg op eenzelfde voet door om culturele diversiteit op de agenda te plaatsen.⁸⁴ In dit beleid kaart hij aan dat cultuur moet worden gezien als 'confrontatiekunst' en dan voornamelijk als confrontatie tussen groepen van verschillende afkomst.⁸⁵ Hij doet dit onder strikte voorwaarden: 'Het bereiken van een zo groot en zo gevarieerd mogelijk publiek zonder concessies te doen aan de kwaliteit, is een inspanningsverplichting die ik opleg aan alle instellingen die in aanmerking willen komen voor subsidie.'⁸⁶ Kort gezegd wil Van der Ploeg dat de culturele instellingen met hun doelgroepenbeleid inspelen op de culturele diversiteit van Nederland.⁸⁷ Om deze doelstelling te bereiken voert Van der

⁷⁹ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Cultuursubsidies 2009-2012', vergaderjaar 2008-2009, 31482, nr. 34, 3.

Kamerstuk van de Tweede kamer der Staten-Generaal (Hierna: KTK), 'Ruim baan voor culturele diversiteit', 1998-1999, 26565, nr. 1, 3.

⁸⁰ De Volkskrant, 'Naar een culturele apartheidspolitiek?', 31 mei 1999, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/naar-een-culturele-apartheidspolitiek~b3961569/> (12 januari 2019).

⁸¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (hierna: OCW), *Cultuurbeleid in Nederland* (Sdu grafisch bedrijf, Den Haag 2002), 263.

⁸² OCW, *Cultuurbeleid in Nederland*, 243.

⁸³ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Cultuurbeleid 2001-2004. Cultuur als confrontatie', vergaderjaar 1998-1999, 26591, nr. 2, 21-26.

Rene Boomkens, 'Culturele doodklap', *De Groene Amsterdammer*, 7 juli 1999, <https://www.groene.nl/artikel/culturele-doodklap> (12 januari 2019).

⁸⁴ KTK, 'Cultuursubsidies 2009-2012', vergaderjaar 2008-2009, 31482, nr. 34, 3.

⁸⁵ Martin Sommer, 'Van der Ploeg heeft geen smaak', *De Volkskrant*, versie 23 november 2002, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/van-der-ploeg-heeft-geen-smaak~b972fe64/> (12 januari 2019).

⁸⁶ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Cultuurbeleid 2001-2004. Cultuur als confrontatie', vergaderjaar 1998-1999, 26591, nr. 2, 3.

⁸⁷ OCW, *Cultuurbeleid in Nederland*, 263.

Ploeg de 2-procentsregeling in. Deze regeling houdt in dat twee procent van de subsidies die musea krijgen moeten worden besteed aan het bereiken van nieuwe publieksgroepen (vooral jongeren en culturele minderheden). Wanneer hier niet aan wordt voldaan wordt de subsidie ingehouden.⁸⁸ Culturele instellingen moeten zich gaan profileren en bijvoorbeeld exposities gaan maken die voor culturele minderheden interessant zijn.⁸⁹ Dit beleid gaat de cultuursector niet in de koude kleren zitten en zij wordt meteen wakker geschut. In diverse kranten en tijdschriften volgen commentaren op de 'populistische' ideeën van Van der Ploeg.⁹⁰ De Nederlandse cultuursector is nog helemaal niet klaar om ervoor te kiezen kwaliteit los te laten en als bindmiddel voor de samenleving te gaan werken. Naast alle kritiek ontving Van der Ploeg vanuit bepaalde hoeken ook steun. Onder andere door het onderzoeksbureau Letty Ranshuysen. Dit bureau ziet in dat het beleid van Van der Ploeg nodig is voor de samenleving. Deze sterke ideologie komt als geroepen.⁹¹

Het cultuurbeleid van 2004-2007

Nadat Van der Ploeg de cultuursector op de schop heeft genomen treed Van der Laan aan als staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Met de *Beleidsbrief Cultuur 2004-2007, Meer dan de som* schets staatssecretaris Van der Laan de contouren voor het cultuurbeleid van de jaren 2004-2007.⁹² Het cultureel bewustzijn staat in deze beleidsbrief centraal en dit is volgens Van der Laan onmisbaar in een multiculturele samenleving.⁹³ Cultuur moet bijdragen aan het geheel van de maatschappij en voor eenheid zorgen.⁹⁴ Van der Laan is kritisch op de manier waarop haar voorganger te werk is gegaan en wil een andere weg inslaan met haar cultuurbeleid. Om deze reden breekt ze met het cultuurbeleid en geeft ze in plaats hiervan een cultuurnota uit, *Cultuurnota 2005-2008*.⁹⁵ De kunsten zijn tot een politiek instrument gemaakt onder Van der Ploeg. Hier is Van der Laan het niet mee eens en ze pleit voor meer verantwoordelijkheid voor de cultuursector.⁹⁶ Innoverende

⁸⁸ KTK, 'Cultuurbeleid 2001-2004', vergaderjaar 1998-1999, 26591, nr. 2, 14.

⁸⁹ Ibidem, 15-16.

⁹⁰ Boomkens, 'Culturele doodklap'.

Aukje van Roessel, 'Reuring', *De Groene Amsterdammer*, (versie 15 juni 2011), <https://www.groene.nl/artikel/reuring> (12 januari 2019).

⁹¹ Letty Ranshuysen, 'Onnodige ophef rond cultuurnota', *Boekmancahier* 11 (1999) 41, 6.

⁹² Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Beleidsbrief cultuur 2004-2007. Meer dan de som', vergaderjaar 2003-2004, 29 314, nr. 1, 1.

⁹³ KTK, 'Beleidsbrief cultuur 2004-2007', vergaderjaar 2003-2004, 29 314, nr. 1, 2.

⁹⁴ Ibidem, 21.

⁹⁵ Ron Rijghard, 'Van der Laan mist een visie op cultuur', *NRC*, 21 september 2004, https://www.nrc.nl/nieuws/2004/09/21/van-der-laan-mist-een-visie-op-cultuur-7702735-a422759?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall (12 januari 2019).

⁹⁶ KTK, 'Beleidsbrief cultuur 2004-2007', vergaderjaar 2003-2004, 29 314, nr. 1, 12.

NRC, 'Meer vrijheid voor culturele instellingen', 3 november 2003, https://www.nrc.nl/nieuws/2003/11/03/meer-vrijheid-voor-culturele-instellingen-7660554-a177885?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall (12 januari 2019).

interculturele programmering, samenwerking en coöperatie worden aangemoedigd.⁹⁷ Een van de eerste stappen naar deze eigen verantwoordelijkheid is het afschaffen van de 2-procentsregeling. Musea krijgen hierdoor de ruimte om culturele diversiteit op een eigen manier vorm te geven.⁹⁸ Wel worden instellingen die goed presteren met betrekking tot culturele diversiteit en die zich al langere tijd profileren als interculturele instelling beloond met een subsidie.⁹⁹ Helemaal los laat Van der Laan haar invloed dus niet. Hoewel Van der Laan probeerde rust te brengen in de cultuursector, spreken de kranten eerder van het feit dat Van der Laan geen visie heeft.¹⁰⁰ Kennelijk is er behoefte aan een bepaalde mate van sturing vanuit de overheid. Dit doet de staatssecretaris dan ook door Netwerk CS de mentorprogramma's Stepping Stones en Building Stones te laten ontwikkelen om zo het personeel in de erfgoedsector te 'kleuren'.¹⁰¹

Het cultuurbeleid van 2009-2012

In lijn met zijn voorganger laat staatssecretaris Plasterk het onderwerp culturele diversiteit voornamelijk over aan de culturele sector zelf. De belangrijkste twee punten in zijn cultuurbeleid *Kunst van leven* zijn innovatie en participatie. Wel geeft hij aan dat 'een belangrijke uitdaging hierbij is het aanbod te laten aansluiten bij een steeds diverser publiek'.¹⁰² Enkel dit doelgroepenbeleid komt op enkele plaatsen terug in het beleid, maar legt voornamelijk de focus op het bereiken van de jongeren in plaats van culturele groeperingen.¹⁰³ Hoewel er een professionele aanpak van culturele instellingen wordt verwacht betreffende dit thema vormt Plasterk hier geen strategie voor. De verantwoordelijkheid wordt, evenals bij Van der Laan, bij het management van de instellingen neergelegd.¹⁰⁴ Ook blijft Plasterk doorgaan met het subsidiëren van het project Building Stones.¹⁰⁵ Dit programma wordt echter in 2009 beëindigd omdat Netwerk CS vond dat de cultuursector en de overheid hier zelf mee aan de slag moesten.¹⁰⁶ De verantwoordelijkheid voor culturele diversiteit wordt zo weer bij de overheid teruggelegd.

⁹⁷ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (hierna: OCW), *Cultuurnota 2005-2008. Meer dan de som* (Den Haag, 2004), 10.

⁹⁸ NRC, 'Meer vrijheid voor culturele instellingen'.

⁹⁹ OCW, *Cultuurnota 2005-2008*, 12.

¹⁰⁰ Rijghard, 'Van der Laan mist een visie op cultuur'.

¹⁰¹ Mediamatic, 'Netwerk CS', <https://www.mediamatic.net/nl/page/286547/netwerk-cs> (3 januari 2019).

¹⁰² Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Kunst van leven. Hoofdlijnen Cultuurbeleid', vergaderjaar 2006-2007, 28989, nr. 44, 4.

¹⁰³ KTK, 'Kunst van leven', vergaderjaar 2006-2007, 28989, nr. 44, 21, 25 en 34.

¹⁰⁴ Ibidem, 31-21.

¹⁰⁵ Ibidem, 44.

¹⁰⁶ KTK, 'Cultuursubsidies 2009-2012', vergaderjaar 2008-2009, 31482, nr. 34, 4.

Hoewel er uit zijn cultuurbeleid geconcludeerd kan worden dat Plasterk het onderwerp culturele diversiteit loslaat, blijkt dit niet uit zijn *Cultuursubsidies 2009-2012*.¹⁰⁷ Plasterk geeft hierin aan dat hij de ambities en doelstellingen van culturele instellingen betreffende culturele diversiteit gaat monitoren. Deze monitoring heeft vervolgens invloed op het subsidieplan.¹⁰⁸ Om de cultuursector te ondersteunen hierin laat Plasterk de *Code Culturele Diversiteit* opstellen. Dit moet een gedragscode gaan vormen voor de culturele sector met betrekking tot diversiteit en is niet vrijblijvend.¹⁰⁹

De code biedt culturele instellingen een kader om een visie te formuleren op de betekenis van culturele diversiteit voor de organisatie en op basis daarvan beleid te ontwikkelen om culturele diversiteit in personele en bestuurlijke samenstelling, programmering, publiek en/of partners te realiseren en de resultaten van het beleid te monitoren en te verantwoorden. De facto dient de code slechts één doel: dat culturele instellingen niet incidenteel en gefragmenteerd maar duurzaam en vanuit een integrale aanpak, met culturele diversiteit aan de slag gaan.¹¹⁰

‘De stuurgroep hoopt dat de Code Culturele Diversiteit een krachtige impuls zal geven aan het verankeren van culturele diversiteit in de praktijk van culturele instellingen.’¹¹¹ In 2011 werd deze code gelanceerd en vanaf dat moment is deze van toepassing op de culturele sector.¹¹² Een deel van de eigen verantwoordelijkheid van de cultuursector wordt op deze manier weer teruggenomen.

Het cultuurbeleid van 2013-2016

Nadat Plasterk het onderwerp culturele diversiteit grotendeels heeft losgelaten, gebeurt dit helemaal in het cultuurbeleid van de jaren 2013-2016.¹¹³ Staatssecretaris Zijlstra is toekomstgericht met zijn cultuurbeleid *Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid*. De cultuursector moet ondernemend en innovatief zijn.¹¹⁴ Opmerkelijk is dat er bij het behandelen van de voorwaarden voor rijksfinanciering nog wel sporen terug te vinden zijn van een zeker vorm van beleid op culturele diversiteit. Een van de criteria voor rijksfinanciering is namelijk: ‘Het is van belang dat instellingen een breed samengesteld publiek bereiken: breed in achtergrond, interesse, leeftijd en opleiding.’¹¹⁵ De rijksmusea zullen zich dus ook aan deze voorwaarde moeten houden en pogen een breed

¹⁰⁷ Ibidem, 1.

¹⁰⁸ Ibidem, 2.

¹⁰⁹ Ibidem, 6.

¹¹⁰ Werkgroep Code Culturele Diversiteit, ‘Code Culturele Diversiteit’, 3.

¹¹¹ Werkgroep Code Culturele Diversiteit, ‘Code Culturele Diversiteit’, 2.

¹¹² Code Culturele Diversiteit, ‘De code’, <https://codeculturelediversiteit.com/de-code/> (3 januari 2019).

¹¹³ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), ‘Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid’, vergaderjaar 2010-2011, 32820, nr. 1, 35.

¹¹⁴ KTK, ‘Meer dan kwaliteit’, vergaderjaar 2010-2011, 32820, nr. 1, 4.

¹¹⁵ Ibidem, 12.

samengesteld publiek te bereiken. Het bereiken van een diverse doelgroep blijft hiermee een terugkomend onderwerp. De Groene Amsterdammer is kritisch op dit subsidiebeleid van Zijlstra en verwijt de VVD dat zij hun 'harde marktliberalisme' hebben toegepast op de culturele sector. Het subsidiestelsel verandert naar een bonusstelsel en dit doet allerm minst goed aan de kwaliteit van de kunsten.¹¹⁶ Uit het volgende hoofdstuk zal blijken dat ondanks het doorvoeren van dit beleid dit niet altijd in de museumwereld haar uitweg vindt.

Het is enkel in dit subsidiebeleid van Zijlstra waar culturele diversiteit aan de orde komt. Zijlstra kiest hier bewust voor. Dit blijkt uit het feit dat wanneer de Code Culturele Diversiteit gelanceerd wordt, nog in opdracht van Plasterk, Zijlstra afwezig is. In het cultuurbeleid is immers al aangegeven dat OCW zich niet langer bezighoudt met culturele diversiteit. Aanwezig zijn bij de lancering zou niet passend zijn.¹¹⁷ De Code Culturele Diversiteit blijft als enige over om culturele diversiteit in de culturele sector te verwezenlijken.

Het cultuurbeleid van 2017-2020

Staatssecretaris Bussemaker laat deze boot niet aan zich voorbijgaan en grijpt de Code Culturele Diversiteit aan als een kans om meer cultuurparticipatie te bereiken.¹¹⁸ Dit is dan ook een van de belangrijkste uitgangspunten in het cultuurbeleid van 2017-2020, *Ruimte voor cultuur*.¹¹⁹ Alle Nederlanders moeten volgens Bussemaker in staat zijn om deel te nemen aan een rijk en veelzijdig culturaanbod.¹²⁰ 'Cultuur draagt bij aan een gedeelde identiteit en kan mensen bij elkaar brengen en tegenstellingen overbruggen.'¹²¹ Het zorgt voor sociale cohesie. Naast het hanteren van de Code Culturele Diversiteit wil Bussemaker, net als Plasterk, ook de voortgang hierin monitoren in deze beleidsperiode.¹²² Het door Zijlstra losgelaten onderwerp culturele diversiteit komt zo weer op de politieke agenda te staan. De cultuursector is een puinhoop geworden onder Zijlstra en deze wil

¹¹⁶ Marcel ten Hooven, 'Als mieren in het gras. Bezuinigingen Essay Het Land van Rutte', *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2011, <https://www.groene.nl/artikel/als-mieren-in-het-gras> (12 januari 2019).

¹¹⁷ Herien Wensink, 'Een richtlijn voor beleid dat al is opgeheven', *NRC*, 21 april 2011, <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/04/21/een-richtlijn-voor-beleid-dat-al-is-opgeheven-12011903-a928458> (12 januari 2019).

¹¹⁸ Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: KTK), 'Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020. Ruimte voor cultuur', vergaderjaar 2014-2015, 32820, nr. 134, 16.

¹¹⁹ KTK, 'Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2010', vergaderjaar 2014-2015, 32820, nr. 134, 3.

¹²⁰ Ibidem, 4.

¹²¹ Ibidem, 9.

¹²² Ibidem, 17.

Bussemaker weer herstellen.¹²³ De culturele sector ziet dit als een verademing, mede door het feit dat Bussemaker meer geld vrijmaakt hiervoor.¹²⁴

Naast enkel na te denken over de jaren 2017-2020 kijkt staatssecretaris Bussemaker ook verder. In het deel *toekomstagenda* van haar cultuurbeleid spreekt Bussemaker haar zorgen uit over de toename van vergrijzing en het aandeel van de bevolking met een niet westers cultuurachtergrond. Wanneer de gesubsidieerde cultuur zijn relevantie verliest in verhouding tot deze groeperingen zal er moeten worden ingegrepen.¹²⁵ Het cultuurbeleid met betrekking op culturele diversiteit lijkt zo nog niet ten einde te zijn.

Conclusie deelvraag 2

Wanneer we de veranderingen van het cultuurbeleid van OCW met betrekking tot culturele diversiteit en musea bekijken zien we dat hier vanaf de jaren negentig veel in is gebeurd. Hoewel staatssecretaris Van der Ploeg in 2001 met zijn beleid nog een grote invloed wou uitoefenen op de culturele sector en hoe zij moest omgaan met culturele diversiteit, is dit door de jaren heen steeds meer losgelaten. De verantwoordelijkheid is bij de instellingen zelf komen te liggen. Door het uitgeven van de Code Culturele Diversiteit hebben culturele instellingen een gedragscode gekregen waardoor het onderwerp aanwezig blijft op de agenda. Ook musea hebben hiermee te maken. Van hen wordt voornamelijk verwacht dat zij zich actief inzetten voor het bereiken van een diverse doelgroep. Hiernaast moet uit hun programmering blijken dat ze rekening houden met de hoeveelheid aan culturen die aanwezig zijn in Nederland.

¹²³ Daan van Lent en Gretha Pama, 'Bussemaker wil 'ravage' in cultuursector herstellen', *NRC*, 20 januari 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/30/bussemaker-wil-ravage-in-cultuursector-herstellen-a1543628> (12 januari 2019).

¹²⁴ NRC, 'Bussemaker geeft kunst en cultuur weer ruimte', 9 juni 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/09/bussemaker-geeft-kunst-en-cultuur-weer-ruimte-en-a-1503006-a533707> (13 januari 2019).

¹²⁵ KTK, 'Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2010', vergaderjaar 2014-2015, 32820, nr. 134, 41.

3. Relieken als bindmiddel voor sociale cohesie

Inleiding

Culturele en religieuze diversiteit is, mede door beleidsvoering vanuit de Rijksoverheid, een onderwerp van aandacht geworden binnen de museale wereld. In deze deelvraag zal er worden gekeken naar de manier waarop Museum Catharijneconvent (MCC) vorm heeft gegeven aan dit onderwerp en in hoeverre dit effect heeft gehad op haar bezoekers. Dit zal worden gedaan aan de hand van de vraag: *In hoeverre heeft de tentoonstelling 'Relieken' in Museum Catharijneconvent geleid tot meer gevoelens van sociale cohesie bij haar bezoekers?*

Allereerst zal kort het beleid van MCC met betrekking tot culturele diversiteit worden besproken. Vervolgens zal er worden gekeken naar de tentoonstelling *Relieken*. Aan de hand van interviews zal er worden bekeken of deze tentoonstelling heeft geleid tot meer gevoelens van sociale cohesie bij haar bezoekers.

Het beleid van Museum Catharijneconvent

MCC heeft vanaf het jaar 1997-2020 in totaal twee beleidsplannen uitgebracht, gericht op de tijdsvakken 2005-2008 en 2017-2020. In andere jaren werd het beleid van het museum bepaald aan de hand van jaarverslagen. Het eerste beleidsplan werd uitgebracht in 2003 en was van toepassing op de jaren 2005-2008. Ondanks het feit dat het museum zich op dat moment bewust is van het feit dat het een verbindende rol zou kunnen vervullen 'binnen een samenleving die steeds meer gekenmerkt wordt door culturele diversiteit' kiest zij er voor om hier geen beleid op te voeren.¹²⁶ Vernieuwingen binnen het eigen bestel om de 'magere' jaren, waarin het museum zich op dat moment bevindt, te boven te komen hebben de prioriteit. Pas wanneer hier verbetering in komt zal ze haar aandacht kunnen verplaatsen naar het onderwerp culturele diversiteit.¹²⁷

Door vernieuwingen en verbeteringen is het museum ten tijde van het uitbrengen van het beleidsplan 2017-2020 haar 'magere' jaren voorbij. In haar sterkte-zwakteanalyse laat MCC zien dat er voor het museum kansen liggen met betrekking tot de toenemende interculturaliteit.¹²⁸ Deze kans wil zij dit keer niet onbenut laten en dit blijkt uit de programmering. In de periode van 2017-2020 wil het museum eens per twee jaar een tentoonstelling maken waarin religieuze diversiteit het hoofdthema

¹²⁶ Museum Catharijneconvent, *Beleidsplan 2017-2020* (Utrecht, 2016), 1-3, 5 en 11.

¹²⁷ Museum Catharijneconvent, *Beleidsplan 2017-2020*, 11.

¹²⁸ *Ibidem*, 6.

is.¹²⁹ De eerste concrete uitwerkingen van deze programmering was de tentoonstelling 'Heilig Schrift' (2016). De huidige tentoonstelling *Relieken* is een tweede voortvloeisel uit deze programmering.¹³⁰

Praktijkonderzoek: De tentoonstelling *Relieken*

De tentoonstelling *Relieken* zal worden besproken aan de hand van de resultaten van de diepte-interviews.¹³¹ Zoals in de inleiding besproken, is er bewust gekozen voor kwalitatief onderzoek in de vorm van diepte-interviews, aangezien gevoelens van sociale cohesie vaak moeilijk te herkennen zijn in bijvoorbeeld enquêtes. Deze interviews zijn afgenomen bij veertien willekeurige bezoekers van de tentoonstelling. Deze interviews zijn geanalyseerd en zullen worden besproken onder de drie hoofdthema's: culturele diversiteit, doelgroepenbeleid en sociale cohesie.

Culturele diversiteit

Door middel van de tentoonstelling *relieken* wil MCC het onderwerp culturele- en religieuze diversiteit aan de orde brengen. Dit poogt zij te doen door *relieken* te presenteren als een universeel fenomeen.¹³² Dat dit doel niet bij iedereen overkomt, komt duidelijk naar voren uit de interviews. Wanneer er tijdens de interviews wordt gesproken over de inhoud van de tentoonstelling, wordt het onderwerp culturele diversiteit bij slechts vijf van de veertien geïnterviewde bezoekers aangestipt. Geïnterviewde 2 (mw. Faber) geeft zelfs aan speciaal naar de tentoonstelling te zijn gekomen om meer te leren over uitingvorm van het christelijke geloof, en dus niet over andere geloven of culturen.¹³³ Deze verwachting is niet vreemd en komt vaker in de interviews naar voren. Dit is te verklaren door het feit dat titel *Relieken* weinig sturing geeft aan de mogelijke invulling van de tentoonstelling. Het woord heeft zelfs voornamelijk een middeleeuws, christelijke connotatie.¹³⁴ Daarbij komt dat de tentoonstelling gepresenteerd wordt in een museum dat zich doorgaans focust op christelijke kunst en cultuur. De bezoeker wordt hierdoor al in een bepaalde denkrichting gestuurd, die voor het doel van deze tentoonstelling niet direct gunstig is.

Ondanks dit gegeven is het onderwerp culturele diversiteit niet geheel onopgemerkt gebleven bij de bezoekers. Dertien van de veertien respondenten kunnen namelijk aangeven op welke manier zij het multireligieuze karakter terugzien in de tentoonstelling, wanneer hier specifiek naar gevraagd wordt. Hieruit kan worden opgemaakt dat culturele diversiteit wel aanwezig is in de tentoonstelling,

¹²⁹ Ibidem, 8.

Sascha Stans, *Rapport Heilig Schrift. Religieuze diversiteit in Museum Catharijneconvent (2017)*, 2-3.

¹³⁰ Museum Catharijneconvent, *Beleidsplan 2017-2020*, 8.

¹³¹ Zie bijlage 1.

¹³² Museum Catharijneconvent, *Projectplan Relieken*, 2.

¹³³ Zie bijlage 1.2

¹³⁴ Museum Catharijneconvent, *Projectplan Relieken*, 2.

maar dat dit niet de boventoon voert. Deze uitkomst is goed vergelijkbaar met de manier waarop de kranten over de tentoonstelling *Relieken* spreken; ook daar is verdeeldheid over de inhoud van de tentoonstelling. Hoewel een aantal kranten duidelijk de focus van de tentoonstelling op culturele en religieuze diversiteit bespreken, zijn andere kranten meer geïnteresseerd in het persoonlijk/niet-religieuze fenomeen.¹³⁵ Het tonen van persoonlijke relieken is namelijk ook een onderdeel van de tentoonstelling. Hoewel dit zou kunnen bijdragen aan de stelling dat het onderwerp relieken universeel is, neemt het de aandacht weg voor de diversiteitskwestie. Afgaande op de resultaten van de interviews kunnen we concluderen dat het onderwerp culturele diversiteit wel naar voren komt in de tentoonstelling, maar niet de boventoon voert. Doordat MCC ervoor heeft gekozen om het onderwerp relieken breder te trekken dan enkel de culturele- en religieuze dimensie wordt de bezoeker afgeleid van het hoofddoel.

Doelgroepenbeleid

In het doelgroepenbeleid van de tentoonstelling *Relieken* wordt, net als bij de tentoonstelling *Heilig Schrift*, niet gestreefd naar het bereiken van nieuw en meer divers publiek.¹³⁶ Het museum richt zich hier voornamelijk op de bestaande grote groep van Nederlandse tentoonstellingsbezoekers. Zoals in hoofdstuk 1 al kort is besproken, is volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau deze groep gering.¹³⁷ Tevens duiden de kenmerkende aspecten van deze groep erop dat dit geen cultureel diverse groepering is.¹³⁸ Wanneer het doel is om sociale cohesie te bereiken onder de museumbezoeker is het echter noodzakelijk om meer mensen van de Nederlandse bevolking aan te spreken. Nu wordt er enkel een kleine groep aangesproken, die grotendeels in dezelfde culturele en religieuze groepering valt. Dit valt enkele geïnterviewde bezoekers ook op. Zo stelt geïnterviewde 3 (mw. Bree) de vraag 'Komen alleen maar katholieke en protestantse mensen hier naartoe, of ook andere gelovigen?' en geeft geïnterviewde 13 (mw. De Klerck) aan maar weinig 'moslim mensen' te hebben gezien.¹³⁹

¹³⁵ Nico de Fijter en Sandra Kooke, 'Ook moderne relieken kunnen troost en kracht geven', *Trouw*, versie 12 oktober 2018, <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/ook-moderne-relieken-kunnen-troost-en-kracht-geven~a73f6df4/> (12 januari 2019).

Bram de Klerck, 'Tasbare herinneringen voor gelovigen en fans', *NRC*, 5 december 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/05/tastbare-herinneringen-voor-gelovigen-en-fans-a3059544> (12 januari 2019).

Maarten Stolk, 'Relieken als brug tussen hemel en aarde', *Reformatisch Dagblad*, 25 oktober 2018, <https://www.rd.nl/kerk-religie/relieken-als-brug-tussen-hemel-en-aarde-1.1522870> (12 januari 2019).

Stolk, 'Relieken als brug tussen hemel en aarde'.

¹³⁶ Ronnie Weijers, *Evaluatie Heilig Schrift*, (Brief aan MT, 2017), 4.

¹³⁷ Van der Kamp en Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6', 24.

¹³⁸ Museum Catharijneconvent, *Projectplan Relieken*, 10.

¹³⁹ Zie bijlage 1.3 en 1.11

Door aan te geven zich te houden aan de Code Culturele Diversiteit geeft MCC de indruk zich in te willen zetten voor het bereiken van nieuwe publiekgroepen. Dit valt immers onder de meetwaarden voor diversiteit van de code.¹⁴⁰ Wanneer we echter naar het beleid van het museum kijken komt dit niet tot uiting. En ook in de praktijk is er, aldus de resultaten van de interviews, geen diversiteit zichtbaar. De vraag of hierdoor culturele diversiteit wel voldoende wordt geïntegreerd in het museumbestel van MCC blijft dus staan.

Sociale cohesie

De Code Culturele Diversiteit en het Nederlandse cultuurbeleid hebben een belangrijke externe motivatie gevormd voor het ontwikkelen van de tentoonstelling *Relieken*. Door middel van deze tentoonstelling probeert het museum een bijdrage te leveren aan het grotere plan, namelijk het bevorderen van de sociale cohesie in Nederland. In de interviews is onderzocht of deze gevoelens van sociale cohesie zijn bevorderd bij de bezoekers van de tentoonstelling. Dit is gedaan door vragen te stellen die onderzoeken of de tentoonstelling tot meer inzicht, gevoelens, tolerantie of respect heeft geleid met betrekking tot andere religies en culturen. Hoewel Joseph Chan kritisch staat tegenover het verbinden van tolerantie en respect voor diversiteit aan het begrip sociale cohesie, zijn dit wel belangrijke waarden wanneer het gaat over de sociale cohesie in de Nederlandse samenleving.¹⁴¹ Dit omdat Nederland niet meer bestaat uit één cultuur, maar een mengelmoes is geworden van diverse culturele groeperingen en tolerantie en respect kunnen bijdragen aan de verbinding tussen deze culturen.

Uit de interviews blijkt dat de geïnterviewden geen nieuwe inzichten of tolerantie hebben ontwikkeld door het bezoeken van de tentoonstelling *Relieken*. Enkel geïnterviewde 14 (Dhr. Van den Marel) geeft aan meer begrip voor andere religies te hebben ontwikkeld door het bezoeken van de tentoonstelling.¹⁴² Ook wanneer expliciet wordt gevraagd of de tentoonstelling gevoelens heeft opgeroepen, blijkt dat enkel het gevoel van herkenning is opgeroepen.¹⁴³ Dit is opvallend, aangezien dit gevoel enkel betrekking heeft op de bezoeker zelf en geen verbinding zoekt met andere culturen of geloven. We kunnen dus concluderen dat de geïnterviewde bezoekers niet ervaren hebben dat hun gevoelens van sociale cohesie bevorderd zijn door het bezoeken van de tentoonstelling.

Ondanks het feit zelf geen bevordering te hebben gehad in gevoelens van sociale cohesie, geven drie respondenten aan dat dit eventueel wel mogelijk zou kunnen zijn bij andere

¹⁴⁰ Werkgroep Code Culturele Diversiteit, 'Code Culturele Diversiteit', 3 en 10.

¹⁴¹ Joseph Chan, Ho-Pong To en Elaine Chan, 'Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research', *Social Indicators Research* (2006) 75, 273-302, aldaar 292-293.

¹⁴² Zie bijlage 1.12

¹⁴³ Zie bijlage 1.2 en 1.12

museumbezoekers.¹⁴⁴ Hiermee sluiten zij aan bij de theoretische onderzoeken die in deelvraag 1 zijn besproken, waarin wordt verklaard dat het museum voor begrip kan zorgen onder cultureel diverse groeperingen. Als tips voor het museum raden deze geïnterviewden aan om meer gebruik te maken van moderne middelen, scholen meer te betrekken en beter reclame te maken voor het interreligieuze aspect.¹⁴⁵ Het aspect van moderne middelen werd door Mark Elchardus, besproken in deelvraag 1, ook aangestipt. Dit laat zien dat het museum nog mogelijkheden laat liggen.

Conclusie deelvraag 3

Hoewel de geïnterviewde bezoekers van de tentoonstelling *Relieken* enerzijds aangeven de tentoonstelling interessant en blikverruimend te vinden, geven zij anderzijds aan dat de tentoonstelling niet tot nieuwe inzichten of gevoelens heeft gezorgd ten opzichte van andere religies. Dit terwijl MCC wel als doel had om met deze tentoonstelling voor meer verbinding te zorgen tussen verschillende culturele en religieuze groeperingen. Dit komt echter niet altijd over op de bezoeker, mede door het feit dat de tentoonstelling in ‘het nationaal museum voor Christelijke kunst en cultuur’ wordt gepresenteerd en het onderwerp ‘reliëken’ een christelijke lading heeft. Ook komt er uit de interviews naar voren dat het multireligieuze aspect een ondertoon, en dus niet de boventoon, vormt in de tentoonstelling. Er wordt niet direct naar dit onderwerp gerefereerd. Desalniettemin is dit onderwerp wel bemerkt bij de bezoekers en wordt hier overwegend positief op gereageerd. Aan de hand van de interviews kan worden geconcludeerd dat er weinig tot geen toename van gevoelens van sociale cohesie is geweest onder de bezoekers van de tentoonstelling *Relieken*.

¹⁴⁴ Zie bijlage 1.4, 1.5 en 1.6

¹⁴⁵ Zie bijlage 1.2, 1.3 en 1.4

Conclusie

Door middel van dit onderzoek is er gezocht naar een antwoord op de vraag: *in hoeverre hebben veranderingen in het Nederlandse cultuurbeleid, met betrekking op culturele diversiteit, gezorgd voor een bevordering van gevoelens van sociale cohesie onder museumbezoeker?* Om tot het antwoord op deze vraag te komen is er gebruik gemaakt van een beleidsanalyse van het Nederlandse cultuurbeleid en van kwalitatief onderzoek onder bezoekers van de tentoonstelling *Relieken* in Museum Catharijneconvent.

Uit dit onderzoek is gebleken dat theoretisch gezien het museum een geschikte plek is voor het bevorderen van gevoelens van sociale cohesie onder haar bezoekers. Dit kan zij doen door culturele diversiteit te waarborgen in haar programmering en doelgroepenbeleid. Hoewel er veel verschil is in de manier waarop staatsecretarissen culturele diversiteit willen verankeren in het museumbestel, komt dit onderwerp in elk cultuurbeleid aan de orde. Door de ontwikkeling van de Code Culturele Diversiteit is er uiteindelijk een gedragscode gekomen voor culturele instellingen en de manier waarop zij moeten omgaan met de culturele verschillen in Nederland. Ondanks deze code blijft de Nederlandse regering erop toezien dat het museum bij blijft dragen aan de ontwikkeling van de sociale cohesie in Nederland

In de praktijk blijkt dat dit bij Museum Catharijneconvent door de tentoonstelling *Relieken* niet is geslaagd. De interviews tonen aan dat er geen gevoelens van sociale cohesie zijn ontwikkeld bij haar bezoekers. Kortom, het Nederlandse cultuurbeleid met betrekking tot culturele diversiteit is hier niet tot zijn recht gekomen. De lezer moet er echter rekening mee houden dat voor dit onderzoek de resultaten van slechts 14 interviews zijn geanalyseerd. Alhoewel 14 interviews voldoende zijn om een indicatie te geven van de gevoelens van bezoekers, is dit geen representatie van alle bezoekers van de tentoonstelling. Uit het praktijkonderzoek blijkt dat geen van de bezoekers gevoelens van sociale cohesie heeft ontwikkeld. Dit resultaat ligt niet in de verwachting van het theoretisch onderzoek. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat Museum Catharijneconvent wordt bezocht door een doelgroep die behoort tot de selectieve groep Nederlanders die geïnteresseerd is in cultuur. Daarnaast zijn enkel gevoelens van verbinding en respect onderzocht; andere gevoelens die ook van invloed kunnen zijn op de bevordering van sociale cohesie zijn niet aan bod gekomen.

Het advies voor een vervolgonderzoek is om een soortgelijk onderzoek uit te voeren, maar dan in meerdere musea. Verder onderzoek is nodig om een betrouwbaarder beeld te krijgen van de gevoelens van museumbezoekers. Door resultaten van een soortgelijk onderzoek bij meerdere musea met elkaar te vergelijken kan een betrouwbaarder beeld verkregen worden. Om een nog vollediger

beeld te krijgen is het daarnaast nodig om de verschillen tussen rijks- en zelfstandige musea over de omgang met het onderwerp culturele diversiteit in kaart te brengen. Hieruit zal blijken of het voeren van een beleid vanuit de overheid om de sociale cohesie in Nederland te bevorderen wel de moeite waard is.

Literatuurlijst

Bronnen

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Beleidsbrief cultuur 2004-2007. Meer dan de som', vergaderjaar 2003-2004, 29 314, nr. 1.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Cultuurbeleid 2001-2004. Cultuur als confrontatie', vergaderjaar 1998-1999, 26591, nr. 2.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Cultuurnota 1997-2000. Pantser of Ruggengraat', vergaderjaar 1997-1998, 25 013, nr. 1.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Cultuursubsidies 2009-2012', vergaderjaar 2008-2009, 31482, nr. 34.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Kabinetsformatie 1994', 1993-1994, 23 715, nr. 11.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Kabinetsformatie 1998', 1997-1998, 26 024, nr. 10.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Kunst van leven. Hoofdlijnen Cultuurbeleid', vergaderjaar 2006-2007, 28989, nr. 44.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid', vergaderjaar 2010-2011, 32820, nr. 1.

Kamerstuk van de Tweede kamer der Staten-Generaal, 'Ruim baan voor culturele diversiteit', 1998-1999, 26565, nr. 1.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020. Ruimte voor cultuur', vergaderjaar 2014-2015, 32820, nr. 134.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Cultuurnota 2005-2008. Meer dan de som* (Den Haag, 2004).

Literatuur

Arian, Max, 'Aad Nuis', *De Groene Amsterdammer*, 31 augustus 1994, <https://www.groene.nl/artikel/aad-nuis> (13 januari 2019).

Belfiore, Eleonora, 'Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumental cultural policies and social impact studies in the UK', *International Journal of Cultural Policy* 8 (2001) 1, 91-106.

Boomkens, Rene, 'Culturele doodklap', *De Groene Amsterdammer*, 7 juli 1999, <https://www.groene.nl/artikel/culturele-doodklap> (12 januari 2019).

CBS, 'Begrippen. Museum' <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen?tab=m#id=museum> (10 december 2018).

Chan, Joseph, Ho-Pong To en Elaine Chan, 'Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research', *Social Indicators Research* (2006) 75, 273-302.

Code Culturele Diversiteit, 'De code', <https://codeculturelediversiteit.com/de-code/> (3 januari 2019).

Coffee, Kevin 'Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums', *Museum Management and Curatorship* 23 (2008) 3, 261-279.

Cultuurnetwerk Nederland, 'Sociale cohesie en cultuureducatie. Verslag debat dinsdag 19 juni 2001', (Utrecht 2001).

De Fijter, Nico en Sandra Kooke, 'Ook moderne relieken kunnen troost en kracht geven', *Trouw*, versie 12 oktober 2018, <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/ook-moderne-relieken-kunnen-troost-en-kracht-geven~a73f6df4/> (12 januari 2019).

De Klerck, Bram, 'Tasbare herinneringen voor gelovigen en fans', *NRC*, 5 december 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/05/tastbare-herinneringen-voor-gelovigen-en-fans-a3059544> (12 januari 2019).

De Ridder, Marloes, *Sociale cohesie en cultuurparticipatie. Onderzoek naar de vermeende invloed van kunst op sociale verbindingen in de samenleving* (Scriptie van master kunstbeleid- en management).

De Rijksoverheid, 'Cultuurbeleid voor 2021 en verder',
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kunst-en-cultuur/cultuurbeleid-2021> (2 januari 2019).

De Volkskrant, 'Naar een culturele apartheidspolitiek?', 31 mei 1999,
<https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/naar-een-culturele-apartheidspolitiek-~b3961569/> (12 januari 2019).

Elchardus, Mark, *Thinking about cultural policy. Short and long term challenges*, (Brussel 2008).

Huygen, Astrid en Freek de Meere, *De invloed en effecten van sociale samenhang. Verslag van een literatuurverkenning* (Verwey en Jonkerinstituut, 2008).

Jager, Hans den Hartog en Kasper Jansen, 'Terugblik op vier jaar cultuurbeleid van Aad Nuis; De meester van de paradox; Nuis' opvallendste vernieuwing gold de spelling, waardoor zijn 'ruggegraat' veranderde in een 'ruggengraat', *NRC*, 3 juli 1998,
<https://www.nrc.nl/nieuws/1998/07/03/terugblik-op-vier-jaar-cultuurbeleid-van-aad-nuis-7405921-a624152> (12 januari 2019).

Jennissen, Roel, Godfried Engbersen, Meike Bokhorst en Mark Bovens, *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2018).

Jenson, Jane, *Defining and Measuring Social Cohesion* (Commonwealth Secretariat 2010).

Jenson, Jane, *Mapping sociale cohesie: The state of Canadian research*, (Canadian Policy Research Netweroks Inc. 1998).

Kabinetformatie Rutte II, *Regeerakkoord 2012-2017. Bruggen slaan*, (2012).

Kabinetformatie Rutte III, *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*, (2017).

Letty Ranshuysen, 'Onnodige ophef rond cultuurnota', *Boekmancahier* 11 (1999) 41.

Mears, Helen en Wayne Modest, 'Museums, African collections and social justice', *Museums, Equality and Social Justice* (2012), 294-309.

Mediamatic, 'Netwerk CS', <https://www.mediamatic.net/nl/page/286547/netwerk-cs> (3 januari 2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Cultuur algemeen biedt informatie over hoe het cultuurstelsel er uit ziet en omvat brede cijfermatige informatie over cultuur' <https://www.ocwincijfers.nl/cultuur-media/cultuur/cultuur-algemeen> (2 januari 2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, *Cultuurbeleid in Nederland* (Sdu grafisch bedrijf, Den Haag 2002).

Museum Catharijneconvent, *Beleidsplan 2017-2020* (Utrecht, 2016).

Museum Catharijneconvent, *Beleidsplan Museum Catharijneconvent 2005-2008* (Utrecht).

Museum Catharijneconvent, *Projectplan Relieken. Ervaar de kracht van relieken* (Utrecht, 2018).

NOS, NOS Journaal 10 oktober 2018, 15'21"-17'43", <https://tvblik.nl/journaal/nos-754> (6 december 2018).

NRC, 'Bussemaker geeft kunst en cultuur weer ruimte en adem', 9 juni 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/09/bussemaker-geeft-kunst-en-cultuur-weer-ruimte-en-a-1503006-a533707> (13 januari 2019).

NRC, 'Bussemaker geeft kunst en cultuur weer ruimte', 9 juni 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/09/bussemaker-geeft-kunst-en-cultuur-weer-ruimte-en-a-1503006-a533707> (13 januari 2019).

NRC, 'Meer vrijheid voor culturele instellingen', 3 november 2003, https://www.nrc.nl/nieuws/2003/11/03/meer-vrijheid-voor-culturele-instellingen-7660554-a177885?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall (12 januari 2019).

NRC, 'Ruggengraat', 23 september 1996, <https://www.nrc.nl/nieuws/1996/09/23/ruggengraat-7325164-a683091> (12 januari 2019).

Pieterse, Jan Nederveen, 'Multiculturalism and museums: Discourse about others in the age of globalization', *Theory, Culture & Society* 14 (1997) 4, 123-146.

Rijghard, Ron, 'Van der Laan mist een visie op cultuur', *NRC*, 21 september 2004, https://www.nrc.nl/nieuws/2004/09/21/van-der-laan-mist-een-visie-op-cultuur-7702735-a422759?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall (12 januari 2019).

Sandell, Richard, 'Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change', *Museum and society* 1 (2003) 1, 45-62.

Sandell, Richards, 'Museums as agents of social inclusion', *Museum management and curatorship* 17 (1998) 4, 401-418.

Sascha Stans, *Rapport Heilig Schrift. Religieuze diversiteit in Museum Catharijneconvent (2017)*.

Schabel, Paul, Rob Bijl en Joep de Hart, 'Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008', (Den Haag 2008).

Schuyt, Kees, *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2006).

Scott, Carol, 'Museums and impact', *The Museum Journal* 46 (2003) 3, 293-310.

Simpson, Moira G., *Making representations: Museums in the post-colonial era* (Routledge, Londen en New York 2012).

Sommer, Martin, 'Van der Ploeg heeft geen smaak', *De Volkskrant*, versie 23 november 2002, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/van-der-ploeg-heeft-geen-smaak~b972fe64/> (12 januari 2019).

Stolk, Maarten, 'Relieken als brug tussen hemel en aarde', *Reformatorisch Dagblad*, 25 oktober 2018, <https://www.rd.nl/kerk-religie/relieken-als-brug-tussen-hemel-en-aarde-1.1522870> (12 januari 2019).

Ten Hooven, Marcel, 'Als mieren in het gras. Bezuinigingen Essay Het Land van Rutte', *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2011, <https://www.groene.nl/artikel/als-mieren-in-het-gras> (12 januari 2019).

Universiteit Leiden, 'Sociale cohesie tegen terreur' (18 april 2006), <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/sociale-cohesie-tegen-terreur/> (8 december 2018).

Van de Vusse, Peter, 'Van een haar van Maradona tot de kroon van Lodewijk IX: deze bijzondere relikwieen zie je nu in Catharijneconvent', *AD*, 11 oktober 2018, <https://www.ad.nl/utrecht/van-een-haar-van-maradona-tot-de-kroon-van-lodewijk-ix-deze-bijzondere-relikwieen-zie-je-nu-in-catharijneconvent~abd8c6a7/> (12 januari 2019).

Van den Broek, Andries *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2014).

Van der Kamp, Max en Dorine Ottevanger, 'Cultuur + Educatie 6: Cultuureducatie en sociale cohesie. Een verkennend onderzoek', (Cultuurnetwerk Nederland 2003).

Van Lent, Daan en Gretha Pama, 'Bussemaker wil 'ravage' in cultuursector herstellen', *NRC*, 20 januari 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/30/bussemaker-wil-ravage-in-cultuursector-herstellen-a1543628> (12 januari 2019).

van Roessel, Aukje, 'Reuring', *De Groene Amsterdammer*, (versie 15 juni 2011), <https://www.groene.nl/artikel/reuring> (12 januari 2019).

VNG, 'VNG en IPO voor meer regionale benadering Rijkscultuurbeleid' (7 december 2017), <https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/cultuur-kunst-en-kunstenaars/nieuws/vng-en-ipo-voor-meer-regionale-benadering-rijkscultuurbeleid> (2 januari 2019).

Weijers, Ronnie, *Evaluatie Heilig Schrift* (Brief aan MT, 2017).

Wensink, Herien, 'Een richtlijn voor beleid dat al is opgeheven', *NRC*, 21 april 2011, <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/04/21/een-richtlijn-voor-beleid-dat-al-is-opgeheven-12011903-a928458> (12 januari 2019).

Werkgroep Code Culturele Diversiteit, 'Code Culturele Diversiteit', 2011.

Wet op het specifiek cultuurbeleid, BWBR0005904, 11 maart 1993 (3 januari 2019).

Bijlage 1. Transcripties interviews Museum Catharijneconvent

De interviews zijn uitgewerkt in woordelijke transcripties. Niet-relevant tekst (zoals tussenwerpsels, herhalingen of gestotter) is weggelaten. De transcripties zijn zo dicht mogelijk bij de woordkeuzes van de geïnterviewde bezoekers gebleven.

Bijlage 1.1 Transcriptie van het interview met bezoeker 1

Datum van interview	6 december 2018
Gegevens geïnterviewde 1	Naam: Mw. A. de Graaf Geboortedatum: 1-6-1940 Nationaliteit: Nederlandse Religie: Katholiek

Mijn eerste vraag is waarom u vandaag in het museum bent?

Voor die tentoonstelling van relikwie en ik moest mijn vrij reizen opmaken. Het is heel dichtbij voor Amsterdam, maar omdat ik ziek was geweest. Ik dacht nou dan ga ik een keertje eventjes, want ik wil het niet laten verlopen, want ik heb het de vorige keer ook al laten verlopen, omdat ik helemaal niet kon. Ik denk, nou dan ga ik maar heel even naar dit ding, en het interesseert mij wel. Ik denk juist in de kersttijd, nu dus speciaal.

Ja, want u bent katholiek zei u, bent u ook echt dat u naar de kerk gaat?

Ja, ik ga wel, ja.

Oke, dus u bent wel een actief gelovige?

Ja, redelijk actief hoor.

Bent u vaker in dit museum geweest? Of een soortgelijk museum?

Ja, in deze ben ik al twee of drie keer geweest.

Oh kijk, dus u bent wel vervend museumbezoeker?

Ja, er was een Maria tentoonstelling en ook over La Compostella.

Ja, Santiago, ja.

Zoiets, die heb ik toen ook gezien ja.

Ja, die is inderdaad hier ook geweest.

En misschien nog een andere, maar dat ik het zo gauw niet weet.

Dus u komt wel echt voor de tentoonstellingen naar het museum?

Ja.

U zei net dat u deze tentoonstelling wou bezoeken om kerst en omdat het u interesseerde. Heeft u nog meer redenen om deze tentoonstelling te bezoeken?

Nou, ik vind het onderwerp wel leuk, relikwie. Dus ik denk, nou dat is toch wel, ik wou weten wat het was precies eigenlijk. Ja, je weet het wel ongeveer, maar dus dat was het.

En wat verwachtte u te gaan zien in de tentoonstelling?

Daar was ik helemaal blanco in. Ik had er geloof ik ergens iets van gelezen, maar ik weet niet precies waar. Maar ik zag dus wel dat het over diverse geloven ging ook. Maar voor de rest ben ik gewoon blanco, zo ga ik altijd naar een museum.

Wat vond u van de tentoonstelling?

Ik vond hem klein, of ik heb de helft gemist, maar dat zal wel niet. En toen ben ik nog zo een koptelefoon gaan halen, zo een audiotour. Maar dat was in zestig minuten stond er, maar ik had al een helft gezien en ik had er eigenlijk niet zoveel aan. Maar goed, ik vond het hartstikke leuk, dus dat wel. Maar ik vond het, ineens was het afgelopen en toen kwam ik bij Rembrandt.

Oh ja, nee dan kunt u nog naar rechts toe. Daar is op een gegeven moment die thecawand, daar kunt u inderdaad naar links toe en dan komt daar Rembrandt, maar u kunt daar ook rechtsaf slaan en daar zijn nog twee zalen van de tentoonstelling.

Ja, dan ga ik nog even kijken. Want ik vond het echt dat ik dacht: huh, dan kom ik ineens bij Rembrandt en meestal let ik goed op. Ik heb een filmpje gezien en toen dacht ik ineens: hé, nou is het over, maar dan ga ik gewoon nog terug.

Ja, want aan de rechterkant zijn dan inderdaad nog twee zalen.

Ja, oh leuk, nou goed.

Ja, u kunt ook als u boven bent voor de zekerheid via de andere kant de tentoonstelling op gaan. Dan komt u in de laatste zaal terecht en dan kunt u via die kant de route lopen.

Ja, en anders vraag ik het daar. Want ik kwam ook bij een deur en toen stond er 'gesloten in verband met' en dat was eigenlijk de uitgang dan.

Maar goed, u vond de tentoonstelling dus klein, maar riep de tentoonstelling verder nog gevoelens bij u op?

Nee, ik vond het gewoon heel leuk. Ik vond het toch wel aparte dingetjes. Niet zoveel gevoelens, maar meer interessant. Nee, voor gevoelens kan ik het niet precies zeggen hoor.

Nee inderdaad, en wat vond u van het multireligieuze/culturele karakter van de tentoonstelling?

Prima, ik vond dat de moslims toch een heleboel, ook een soort bovenhand voerde een beetje.

Vond u dat interessant?

Ja, het is gewoon interessant.

En als u dit vergelijkt met de 'bekende' relieken, bijvoorbeeld de relieken van het katholicisme die kennen we. Hoe vond u dat dit in verband stond met de andere geloven?

Ja, ik weet dat ze allemaal eenzelfde idee hebben, maar dan met Mohammed bij wijze van spreken. Maar voor de rest, het hele verband zag ik niet zo. Dus dat heb ik niet echt gezien.

En nu u deze tentoonstelling heeft bezocht, merkt u dan dat u het prettig vindt dat andere geloven ook relieken hebben?

Nee, want ik vind alles goed. Dus dat maakt niet uit hoor.

Dus het blijft enkel bij dat u het interessant vond?

Ja, ik zie het en ik heb ervan genoten. Maar goed, dat er nog twee zalen zijn, dus daar kunt u mij niet over vragen.

En het feit dat u deze tentoonstelling heeft bezocht, heeft dat ook ervoor gezorgd dat u meer respect heeft voor andere gelovigen?

Dat had ik sowieso al hoor, daar ben ik heel makkelijk in.

Oke, dus dat heeft verder geen extra bijdrage geleverd?

Nee, nee.

Bijlage 1.2 Transcriptie van het interview met bezoeker 2

Datum van interview	6 december 2018
Gegevens geïnterviewde 2	Naam: Mw. E. Faber Geboortedatum: 16-06-1959 Nationaliteit: Nederlandse Religie: Actief Rooms-Katholiek

Waarom bent u vandaag in het museum?

Ik ging eerst naar de Harry Potter tentoonstelling en daarna ging ik hierheen. Ik wilde die relieken zien en de rest van de tentoonstelling. Die winkel vind ik ook altijd wel leuk. Ja, bij die relieken kun je dan denken 'goh dat ene bijzondere ding die heb ik ook echt gezien', ook al zit het achter glas en is het heel ver weg.

Ja, dat snap ik wel. En bent u vaker in dit museum geweest?

Ja, twee jaar geleden ben ik hier ook geweest. Er was toen een andere leuke tentoonstelling. Toen was er geen Harry Potter, maar ja.

Ja, dus toen bent u alleen hierheen geweest?

Ja, en die kerk, ik wil zo meteen ook nog wel even in de kerk die hier is.

Ja, die is ook heel mooi. Dat klopt. En bezoekt u ook vaker andere musea?

Twee keer per jaar kom ik wel in een museum. Ik heb zo een VIP kaart van de Bankgiroloterij.

Oh kijk, dus daar kunt u gewoon lekker mee naar het museum toe.

Ja, en ik hoorde iets over drie euro, maar het was gratis. Dus ik dacht: het zal wel.

Ja klopt, volgenss mij is het ook gratis met zo een pasje. Maar u zei dat u speciaal voor de relieken kwam, waarom wou u deze tentoonstelling bezoeken?

Even kijken, ik dacht al dat deze vraag zou komen. Nou gewoon, omdat je christelijk bent wil ik die uitingsvorm ook eens echt zien of het echt is.

En wat verwachtte u te gaan zien van tevoren?

Ja, wel dit eigenlijk. Ik dacht misschien de lijkwade van Turijn nog, als jullie er plaats voor hadden, of een stukje afgeknipt ofzo. Ja dat was wel leuk geweest, als er een stukje van de lijkwade van Turijn

was. Ja, of die echt is, ik geloof het wel eigenlijk, maar ik weet het niet zeker. Ze hebben het onderzocht, maar ik weet het niet zeker.

Nee, dat hebben ze onderzocht op een gegeven moment. Ik heb mij er ook in verdiept op een gegeven moment. Dat klopt inderdaad. En wat vond u van de tentoonstelling?

Mooi, ik ben er wel een beetje snel doorheen gegaan eigenlijk. Ik kan misschien nog een keertje gaan, maar ik ben al een hele tijd onderweg. Het belangrijkste heb ik nu wel gezien. Ik koop zo nog een paar dingetjes ervan en ik heb een stelletje foto's gemaakt.

Ik ben ook een beetje op zoek naar welk gevoel de tentoonstelling bij u opriep toen u er liep.

Nee, ik had geen gevoel. Ik had wel herkenning van: 'Hé, dat christelijke religie ding is erbij en dat christelijke religie ding is erbij.'

Dus u had wel een gevoel van herkenning?

Ja, en een film. Er was een leuke film van alle dingen en er was ook nog van daar in Nederland, daar ben ik ook twee keer geweest. Hoe heet het nu eigenlijk?

Die heiligdomsvaart?

Ja, dat klopt. Daar ben ik ook al twee keer geweest.

En er waren naast de christelijke objecten ook objecten van andere geloven, wat vond u daarvan? Bijvoorbeeld van de Islam en van het Boeddhisme.

Ook interessant, voor hun is het ook iets van herkenning en voor mij ook.

Dat vond u interessant dus. Vond u die objecten er ook goed bij elkaar passen?

Sommige niet, sommige wel weer. Die haar van Maradona, die had voor mij niet hoeven. Het leek net of hij al dood was. En er was ook iets anders waarvan ik dacht: 'nou, is dat nou echt een relikwie of is dat geen relikwie?' Als die haar nou van Judas was of een haar van zo'n andere apostel, maar van een voetballer. Dat vond ik een beetje belachelijk.

Nee, ik snap u wel. Maar heeft de tentoonstelling bij u wel tot nieuwe inzichten geleid?

Nee, nee eigenlijk niet. Nou, een ding van Maria, van de navel van Maria. Ik wist niet eens dat dat bewaard was. Ik heb daar geloof ik wel een foto van, of misschien ook niet. Nou ja, het is zo'n piepklein dingetje. En er was een ander, die was van Maarten Luther, dat was ook wel interessant. Dan ga ik wel even iets meer lezen van Maarten Luther.

Dus het heeft wel aangezet voor het ontdekken van stof op een later moment?

Ja.

Zoals u weet is de huidige maatschappij ook opgebouwd uit verschillende soorten religies. Vond u deze tentoonstelling hierbij passen?

Ik had niet over deze vraag nagedacht, maar ik denk dat andere mensen dit ook leuk vinden en herkenbaar vinden. Dus het kan, het hoeft niet.

En heeft het ook bijgedragen dat u wat meer respect heeft voor andere religies?

Dit had ik al redelijk.

Dus het is niet dat deze tentoonstelling hier een extra bijdrage aan heeft geleverd?

Nee.

Oke, dit antwoord hoorde ik net ook van iemand. Het zou natuurlijk wel kunnen zijn, dat juist wanneer alle geloven naast elkaar worden geplaatst dat mensen dit zo voelen. Maar dat heeft bij u niet iets gedaan?

Nee, het is gewoon leuk om te weten en mooi om te zien.

Oke, en wanneer u in gesprek zou zijn met andere gelovigen, zou u dan ook bewust zijn van de overeenkomsten?

Ik zie mijzelf nooit zoveel met andere mensen praten eigenlijk met een ander geloof. Ik zie ze wel voorbijlopen, maar ik ga er niet echt voor in gesprek.

Dus het is meer dat u het interessant vindt dat u nu deze vergelijking weet, maar daar houdt het eigenlijk mee op u voor u?

Ja.

Ja, dat was eigenlijk wel het interview. Mijn onderzoek gaat over het feit dat de overheid probeert met bijvoorbeeld deze tentoonstelling meer verbinding te zoeken met andere gelovigen.

Ja, dat kan best wel, maar misschien moeten ze meer reclame maken. Bij relieken denk je meer aan christelijke dingen, maar er waren ook van andere geloven inderdaad.

Dus u vond dat er iets te veel nadruk lag op het christelijke?

Ja, van Mekka heb ik ook wel een paar dingen gezien. Maar ja, misschien moeten ze meer reclame maken dat het een interreligieuze tentoonstelling is.

Dat is wel een goede tip. Denkt u dat dit dan ook meer mensen zal trekken?

Als ze er interreligieuze tentoonstelling bij zetten, dan wel ja, en dan iets dichterbij de ingang. Want niet iedereen heeft interesse om naar een museum te gaan. Als ze dan zien dat het interreligieus is dan bekijken ze het misschien wel allemaal.

Oke, dus het moet wat meer toegankelijk zijn en wat meer reclame voor dat het echt multireligieus is?

Ja, ja.

Bijlage 1.3 Transcriptie van het interview met bezoeker 3 en 4

Datum van interview	6 december 2018
Gegevens geïnterviewde 3	Naam: Mw. Breel (B) Geboortedatum: 20-11-1940 Nationaliteit: Nederlandse Religie: Protestants oecumenisch
Gegevens geïnterviewde 4	Naam: Mw. Marijke (M) Geboortedatum: 18-12-1942 Nationaliteit: Nederlandse Religie: Protestants

(M) We hebben niet alles gezien.

(B) Nee, maar we vonden het op een gegeven moment genoeg.

Ja, dus u dacht op een gegeven moment, we gaan lekker lunchen.

(M) Ja, precies ja.

Zijn jullie vaker in een museum geweest?

(B) Ja.

En naar wat voor een soort museum gaat u over het algemeen heen?

(B) Nou, ook wel naar dit museum, maar ook wel naar het Centraal Museum in Utrecht. Of het Groninger Museum of naar Assen.

Ja, dus wel veel museum bezoeken dus?

(B) Ja, wij zijn heerlijk met pensioen, dus dan hebben we daar tijd voor. En met een museumkaart erbij.

Ah kijk, dus dan gaat het ook wel vlot. En waarom wou u deze tentoonstelling bezoeken? Had u daar een specifieke reden voor?

(B) Nou, ook wel belangstelling voor al die verschillende godsdiensten. En vanuit, ik ben protestants, deze mevrouw (wijst naar overkant) ook. We weten vanuit katholieke hoek natuurlijk dat er veel meer aandacht voor relieken is, dan in de protestantse wereld. Want daar wordt er helemaal niet aan gedaan. Dus we zijn ook eigenlijk wel een beetje lacherig af en toe geweest. Niet omdat we mensen

willen beledigen. Maar kijk, als mensen kracht ergens uit halen, uit relieken of wat het dan ook mag zijn, dat vind ik zelf wel heel belangrijk. Ook al zou ik dat zelf niet doen. Maar ik heb misschien weer andere ideeën over relieken dan de relieken zoals ze hier tentoongesteld worden. Ik geloof niet in geneeskrachtig water.

(M) Of de haar van Madonna.

(B) Nee, maar er zijn natuurlijk mensen die daar wel kracht uit halen. Laat ik het zo zeggen. En in hoeverre dat nu een geloof is kan ik niet onder woorden brengen. Dat begrijp ik ook niet helemaal.

Oke, maar u vindt het wel interessant om het fenomeen te bekijken?

(B) Ja, dus daarom is het op zich natuurlijk wel goed dat er toch relieken zijn. Als mensen dat heel belangrijk vinden of inderdaad denken dat ze erdoor genezen. Het zijn natuurlijk ook zoveel mensen die naar Lourdes gaan. Niet omdat ze dan misschien denken dat ze genezen, maar om daar kracht te krijgen voor hun ziekte. Dus dat vind ik wel belangrijk. En het gemeenschappelijke ook he. Dat je dat met heel veel mensen doet.

Ja, in de tentoonstelling kwam dat inderdaad ook wel aan bod. Dat gemeenschappelijk en het idee dat het met z'n allen wordt gedaan. Wat vond u daarvan?

(B) Dat vond ik heel krachtig. Heel goed.

En kunt u hier iets meer over vertellen? Waarom vond u dit krachtig?

(B) Ja, ik denk dat als je daar middenin zit, dat je daar dan helemaal in op gaat. En als je dan thuis bent en je denkt daaraan dat dat wel je leven verrijkt. Laat ik het zo zeggen. Ja, ik hou zelf helemaal niet van dat massale, maar ik kan mij wel voorstellen dat mensen dat als kracht ervaren.

(M) Maar het kan ook een gevaarlijke kant hebben he? Als je je daar volledig aan overgeeft, zonder zelf na te denken of af te wegen. Dan kan het ook zo zijn dat het een massale, niet betovering, maar hoe noem je dat in negatieve zin? Dat het een soort bedwelming wordt. Want dat vind ik altijd met die massale dingen, dat ik denk: Nou, kijk uit.

(B) Maar zolang het vreedzaam is dan heb ik er niet zoveel moeite mee. Kijk, wat de gele hesjes nu doen, dat vind ik slecht. Dat is niet goed. Zodra er vernielingen plaatsvinden en berovingen of mensen elkaar gaan beschieten of wat dan ook. Maar dat was nu bij deze manifestaties niet het geval.

(M) Maar dat heb je natuurlijk altijd, zodra iets fanatiek wordt, dan gaat het niet meer om de waarde van iets. Dan is het meer van: nou ik zal en moet gelijk hebben. En dan boet hetgeen je wilt verdedigen of wat dan ook, dat boet aan waarde in.

En wat vindt u daarvan bij deze tentoonstelling? Had u ook het idee dat het hier bij waarde inboette omdat het zo massaal was?

(M) Nou, dat geloof ik niet. Nee, dat heb ik er niet uit opgemaakt. Want er zijn natuurlijk verschillende dingen bij die wij hebben meegemaakt. We hadden het over die Berlijnse Muur dat dat voor ons ook een ervaring was toen dat gebeurde. Ja, dat is in je opgeslagen.

(B) Ja, dat is geweldig en twee jaar later ben ik onder de poort doorgelopen met een geschiedenisleraar. En toen zeiden we tegen elkaar: we kunnen hier onder doorlopen, we kunnen hier onder doorlopen. Ik ben zelf van 1940, toen begon de oorlog. Dan kun je je afvragen: nou je ouders kregen wel een baby midden in oorlogstijd. Maar dat is nu niet zo relevant. Maar wel, er werd ook een stukje film getoond na de dood van Diana. En daar heb ik toen wel met verbazing naar zitten kijken, want iedereen, of tenminste vooral in Engeland natuurlijk. Er werd gehuild en ik vond het haast buitensporig on-Engels, maar ik denk dat bij zulke gelegenheden je misschien wel op Diana huilt, maar dat je ook huilt om alle mensen die jij verloren hebt. Dat idee had ik toen bij die gelegenheid wel. Een heleboel mensen zullen ook vast wel om Diana gehuild hebben, maar meer hun eigen verdriet kwam ook naar boven.

(M) Ja, dat heb je ook bij begrafenissen of wat dan ook, dat dan ook je eigen verdriet aangeraakt wordt. Maar het gaat met dat hele massale, want met Diana vind ik net zoiets als bij Pim Fortuyn, er komt ook een stuk sensatie voor mijn gevoel bij hoor. Voor die mensen die daar zijn geweest zou het misschien niet zo zijn geweest, maar ik zit daar natuurlijk naar te denken en dan denk ik: nou jongens moet dit nou echt zo? En dan vel je al een oordeel en dat is natuurlijk niet goed. Want dat doe ik dan wel en dat klopt niet, maar goed, ik zou daar niet aan mee doen. En waar wij het ook over hadden, dat is misschien ook wel leuk om nog even te noemen. Toen we daarboven stonden bij al die individuele voorwerpen, van dat je op een gegeven moment ook zelf relieken aan het bedenken bent. Je maakt je eigen dingen die waardevol zijn. We hadden het over bijvoorbeeld foto's of sieraden ofzo. Dus op die manier heeft het voor jou dan waarde, maar goed, wanneer het dan echt een reliek wordt dan komt er net een andere dimensie bij.

Ja, dat klopt. En deze tentoonstelling had ook veel multireligieuze onderwerpen, zoals u net ook wel aanstipte, vond u dit goed aansluiten bij de huidige maatschappij?

(B) Ja, juist heel goed. Maar ik vraag mij af, zouden er ook veel mensen vanuit de moslimgemeenschap hier naartoe komen kijken? Want dat zou eigenlijk natuurlijk goed zijn.

Waarom zou dat goed zijn?

(B) Nou, dat zij ook met de Westerse relieken in aanraking komen, met het katholicisme dan vooral he. Dus ik zou denken, leerlingen van de Utrechtse scholen moeten verplicht hiernaartoe, als ze godsdienstles hebben bijvoorbeeld.

Want u denkt dat dat ook echt zou bijdragen aan meer begrip? Of wat bedoelt u?

(B) Scholing is denk ik het belangrijkste.

Want waarom denkt u dat het belangrijk is dat kinderen en jongeren hiermee in aanraking komen?

(B) Om elkaar te leren begrijpen en niet in je eigen hokje te blijven.

(M) En van vooroordelen misschien, hopelijk, verlost of bevrijd te worden.

(B) En juist kinderen, jongvolwassenen, die staan nog meer open, hoop ik, dan oudere mensen.

En u denk ook dat deze specifieke tentoonstelling hier een bijdrage aan zou kunnen leveren?

(B) Het zou kunnen, maar ik vraag mij af: komen er alleen maar katholieken en protestante mensen hier naartoe of ook andere gelovigen? Komen er alleen maar Nederlandse mensen hier naartoe, nou ja er zijn natuurlijk ook een heleboel moslim mensen die Nederlanders zijn of in Nederland geboren zijn. Want zouden hier scholieren of klassen naartoe komen denk je?

Ik weet alleen dat er naar de tentoonstelling Feest! veel klassen komen. Maar ik weet niet of middelbare scholen snel nog naar musea gaan. Als ze gaan dan gaan ze volgens mij vooral naar het Rijksmuseum en niet zo snel naar bijvoorbeeld een relieken tentoonstelling.

(M) Ik kan mij ook niet voorstellen dat hier een klas van de middelbare school naartoe gaat.

Ik denk wel dat het goed kan.

(B) Ja, het kan. Met bijvoorbeeld een lijst erbij met opdrachten waar ze naar op zoek moeten. Niet zomaar los, en bijvoorbeeld al ze godsdienst hebben, of maatschappijleer of geschiedenis. En meteen ook voor een cijfer.

Ik denk ook dat het voor hen super interessant kan zijn, het is enkel jammer dat het nu niet zoveel lijkt te gebeuren. Voor het maken van deze tentoonstelling hebben we bijvoorbeeld heel veel samen gewerkt met diverse religieuze groepen. Dus van tevoren is er veel gesprek geweest met mensen uit bijvoorbeeld boeddhistische gemeenschappen, mensen uit islamitische gemeenschappen, maar nu is de opening geweest en ze komen haast niet.

(B) Waren ze wel bij de opening?

Ja, wel wat boeddhistische mensen en moslims, ook omdat zij echt concreet hebben meegewerkt. Maar het lijkt niet dat deze groeperingen zich nu echt aangesproken voelen.

(B) Dat is jammer. Dat is echt een gemiste kans. Want was er ook bijvoorbeeld een imam bij betrokken?

Ik weet enkel dat er een voorganger uit de Alevitische gemeenschap was, maar dat is ook een aparte stroming binnen de islam. Zij noemen zichzelf ook geen moslim.

(B) Ja, die zijn vrijzinnig zouden wij dan zeggen.

Maar bijvoorbeeld wel een moslims meisje, die zat dan bij mij in de klas. Dus volgens mij verder niet veel hele hoogstaande figuren vanuit de moslimgemeenschap. Misschien ook wel omdat zij een beetje afknappen op het woord relieken omdat zij het geen relieken noemen. Voor hen zijn het wel belangrijke voorwerpen, maar het begrip relieken 'an sich' is best wel katholiek geladen. Het geeft snel een sfeer dat het een katholiek iets is. Zij noemen het bijvoorbeeld heilige voorwerpen of relieken voorwerpen.

(M) Ja, en dat is waarschijnlijk vanuit het jodendom ook. Want die willen best samenwerken met een heleboel dingen, maar ik kan mij voorstellen dat het ook hier voor een afstand zorgt.

(B) Ja, relieken dat doet sterk katholiek aan natuurlijk. Het zou mij niet storen, maar als ik dan denk dat het bij sommige, de islam bijvoorbeeld en het jodendom, wel storend is.

(M) En vanuit het boeddhisme?

Nee, die zijn ook wel heel sterk met relieken bezig. Als iemand overlijdt dan geloven ze dat bij de crematie ook een soort steentjes kunnen overblijven en zij geloven ook wel in de kracht die daaruit komt en het idee dat iemand voorleeft hierdoor. Dus zij hebben wel echt relieken als belangrijk fenomeen in hun religie en tonen hierin, vond ik, veel overeenkomsten met het katholicisme.

(M) Ze zullen het zelf waarschijnlijk niet zeggen. Maar nee, inderdaad ook als je aan ceremonies denkt als iemand is overleden. Dan herken je toch wel iets in hoe het hier kan gaan. Er zijn overeenkomsten overal natuurlijk.

Ja, en mijn onderzoek gaat dus uiteindelijk over het feit dat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een cultuurbeleid heeft dat zij multireligieuze tentoonstellingen willen promoten in Nederland om zo de sociale cohesie te bevorderen. Ik vraag mij af of dit wel werkt. Hebben mensen die bijvoorbeeld deze tentoonstelling bezoeken ook daadwerkelijk meer verbinding gekregen met andere gelovigen.

(B) Ik denk wel dat het goed is dat zulke tentoonstellingen gemaakt worden. Maar dan meteen wel iedereen erbij betrokken moet worden. En dan niet denken: nou zullen wij als Utrechters een tentoonstelling gaan maken over wat dan ook, maar dat je vanuit de islamgemeenschap, vanuit het jodendom samenwerkt.

Bijlage 1.4 Transcriptie van het interview met bezoeker 5 en 6

Datum van interview	6 december 2018
Gegevens geïnterviewde 5	Naam: Mw. E. Hoffstadt (H) Geboortedatum: 29-05-1998 Nationaliteit: Nederlandse Religie: niet-religieus
Gegevens geïnterviewde 6	Naam: Mw. J. Koopmans (K) Geboortedatum: 14-01-1998 Nationaliteit: Nederlandse Religie: niet-religieus

Waarom hebben jullie deze tentoonstelling bezocht en wat verwachtten jullie ervan?

(H) We hebben deze tentoonstelling bezocht omdat ik voor een vak hiernaartoe moest. De dag dat iedereen samenging kon ik niet, dus toen dacht ik: ik vraag Julia of ze mee wil. We verwachtte ook ongeveer wat we zagen, een verzameling van relikwieën tentoongesteld.

(K) Ja precies, en we zijn ook wel geïnteresseerd in religie, dus vandaar dat we hier ook vanuit de studie heen zijn gegaan.

Oke, wat vonden jullie van het multireligieuze karakter van de tentoonstelling?

(K) Ja, ik vond het juist wel heel mooi dat er heel veel verschillende religies bij elkaar worden gebracht, omdat je dan dus dingen kunt vergelijken. Dan kom je erachter dat eigenlijk best veel dingen dezelfde betekenis hebben, maar dan toch op een andere manier weergegeven worden.

(H) Ja, daar ben ik het wel mee eens.

Wat denken jullie dat de bedoeling was van deze tentoonstelling?

(H) Misschien een beetje de vergelijkingen en overeenkomsten laten zien tussen verschillende religies.

(K) Ja, maar ook laten zien dat het niet alleen in religie zit, maar ook meer een persoonlijke kant kan hebben en het gewoon in het dagelijks leven voorkomt.

Hoe zouden jullie de huidige maatschappij beschrijven als het gaat over religie?

(K) Ik heb het idee dat mensen niet meer op die manier geloven dat ze helemaal voor een bepaald klein stukje, wat je dan bij die relieken ziet, dat ze helemaal dat gaan aanbidden. Geloof is heel erg veranderd of misschien ook wel gemoderniseerd, maar ik denk ook dat mensen meer een eigen geloof hebben. Dus bijvoorbeeld meer gaan naar eigen waardevolle dingen en dat zag je ook in de tentoonstelling. Dat het meer veranderd naar persoonlijke ervaringen en persoonlijke herinneringen.

(H) Dat denk ik ook en ik denk ook dat mensen steeds minder religieus worden. Maar ik denk ook wel dat het op plekken heel erg verschilt. Want bijvoorbeeld in Ede daar is iedereen nog wel religieus, maar omdat ik daar nooit komt weet ik dat niet. Het is maar net het milieu waarin je woont. Bijvoorbeeld veel studenten in Utrecht zijn niet religieus, in mijn hele werkgroep van vorig jaar zaten er maar twee mensen van de twintig die dan een beetje religieus waren, maar ook niet heel conservatief ofzo.

En vinden jullie deze tentoonstelling dan aansluiten bij de maatschappij?

(K) Ja, ik denk het wel dan juist, omdat er aan het eind ook wordt laten zien dat relikwieën een persoonlijke reden kunnen hebben van bijvoorbeeld iemand die overleden is ofzo. Dus dat je relikwieën niet per se moet zien als iets wat in een kerk in een altaar geplaatst is en waar dan ik bijvoorbeeld niets mee zou hebben. Ja, ik denk dat de tentoonstelling dat wel weergeeft.

(H) Maar vooral aan het einde eigenlijk.

(K) Ja, precies.

(H) Want daarvoor, ik weet niet precies hoe dat verhaal was.

(K) Ja, daarvoor laten ze misschien meer het verschil zien hoe het in heel veel verschillende landen wordt gedaan.

(H) Meer over de wereld. Maar alsnog was de letterlijke verhouding van hoeveel islamitische relikwieën en christelijke relikwieën niet een perfecte afspiegeling van de maatschappij, maar ik denk dat vooral het einde het een beetje laat zien.

Als je bijvoorbeeld zou stellen dat Nederland een multireligieuze en multiculturele samenleving is?

(H) Ja, dan klopt het toch eigenlijk best wel.

(K) Er zijn natuurlijk heel veel culturen in Nederland, maar ik heb het idee dat eigenlijk alleen maar de islam hier een beetje wordt uitgevoerd. Dat het geloof hier leeft en die andere niet echt aanwezig zijn, in ieder geval niet in zo een mate dat ik het merk.

Nu heb je deze tentoonstelling dus gezien met heel veel religies naast elkaar, heb je dan ook meer begrip voor andere religies gekregen door deze tentoonstelling?

(K) Dat had ik eigenlijk al wel, ik heb wel veel gereisd dus ik heb al heel veel gezien. Dus in dat opzicht niet echt. Ik kan mij wel voorstellen dat bij mensen iets meer begrip komt.

(H) Dat denk ik ook wel, ik denk alleen dat wij of ik misschien iets meer begrip hebben. Maar ik kan mij wel voorstellen dat andere mensen dat wel krijgen.

(K) Ja, door onze studie ook, wij zijn al meer geïnteresseerd in andere culturen. Dus dan sta je er open voor om andere dingen te leren en te zien. Dus in dat opzicht vind ik het interessant, maar het is niet dat ik er een andere blik van krijg.

En wanneer je zal stellen dat de overheid deze tentoonstelling heeft ingericht om de sociale cohesie te bevorderen, denk je dat dit dan nuttig is op deze manier?

(H) Ik denk wel dat het nuttig is, ik weet alleen niet of mensen zo ver denken. Het is natuurlijk wel zo dat je ziet dat er een stuk bot of iets is van Jezus en ze hebben dat dan ook van Mohammed ofzo. Dat het eigenlijk een beetje hetzelfde idee is alleen ze hebben er andere versiering overheen. Maar ik weet niet of mensen dan echt nog doordenken.

(K) Ik denk dat relikwieën misschien ook wel een beetje een klein onderwerp is.

(H) Ik denk dan dat je meer moet laten zien op film enzo. Dat was er natuurlijk ook wel aan het begin, misschien dat je dat dan iets meer zou moeten doen.

(K) Ja, dat is denk ik ook deze samenleving, alles gaat een beetje sneller en het museum is dan, zeker voor de jongere generatie, een beetje saai. Het is allemaal stilstaand en er is helemaal niks aan. Dus als je als overheid dit aan de bevolking wilt overbrengen, moet je dat echt sneller, als een film zeg maar, laten zien want anders werkt het niet denk ik. Dan hebben mensen er geen geduld voor om te gaan kijken.

Bijlage 1.5 Transcriptie van het interview met bezoeker 7

Datum van interview	6 december 2018
Gegevens geïnterviewde 7	Naam: Dhr. S. Sanken Geboortedatum: 20-09-1994 Nationaliteit: niet Nederlands Religie: Islam

Waarom heb jij de tentoonstelling relieken bezocht?

Vandaag had ik een examen autotheorie bij het CBR in Leusden. Ik kwam terug ervan en heb toen eerst door Amersfoort heen gelopen. Vandaag heb ik een vakantiedag dus die wou ik gebruiken. Dus ik kom aan in Utrecht en toen heb ik gezocht op een museum, want ik heb een museumkaart. Ik was eerst in een ander museum, het Centraal Museum. Toen kwam ik terug en toen zag ik het christelijke museum ook en dat leek mij ook interessant.

Dus het is meer toevallig?

Ja, het was toevallig, het was geen plan of zoiets om hierheen te gaan. En wist ook niet dat hier een museum zat.

En bezoek je vaker een museum?

Niet zo vaak, want ik werk 5 dagen in de week en 1 dag ga ik naar school. Enkel wanneer ik tijd heb ga ik soms naar een museum. Ik woon in Leiden en daar zijn er ook veel museums.

Dus deze tentoonstelling heb je dus eigenlijk per ongeluk bezocht, wat verwachtte je te gaan zien?

Eigenlijk leuke oude dingen om te zien.

En bij de tentoonstelling relieken, waar dacht je toen aan?

Ja, het is bekend bij mij. Ik ben moslim en in mijn geloof ben ik ook moslim. Ik weet dat er een relatie is tussen christendom en moslims. Want Jezus is bijvoorbeeld onze profeet. Dus het is leuk om het te bekijken.

En vond je het interessant dat de objecten van verschillende geloven naast elkaar werden geplaatst?

Ja, dat is voor mij geen probleem. Het model van religies is jodendom, christendom en dan de islam. Daarom zijn er veel relaties tussen de religies. Ze moeten gelijk aan elkaar zijn daarom.

En wat denk je dat de bedoeling was van de tentoonstelling?

Het is net als bij een telefoon, daar krijg je soms een update. Dus als je een probleem hebt bijvoorbeeld dan moet je een update krijgen. Deze tentoonstelling is voor mij ook een soort van update. Wanneer je ook naar religies kijkt zie je dat je eerste het jodendom had, toen ging het niet zo goed met de mensen. Toen kwam er een update, het christendom. Toen dit nog niet genoeg was toen hebben ze nog een update gedaan en zijn ze naar de islam gegaan. Het doen van een update is je eigen keuze, je kan ook kiezen om bij het christendom te blijven en de update niet te doen.

En vond je de tentoonstelling ook bij de multiculturele samenleving passen, dat wanneer je hierheen gaat dat je dan meer begrip krijgt voor elkaar?

Kijk, religie is niet iets voor een land of een soort mensen, zwart of wit. Religie is iets voor iedereen. Dus ik kom hier voor de eerste keer en dan ontmoet je weer andere mensen en een nieuwe omgeving en dat is leuk. Dus ik vind het een goede tentoonstelling.

En denkt u dat mensen hier weglopen en dan meer verbinding voelen met andere geloven?

Kijk, dit is gewoon een gebouw, maar als je niet gelooft of iets anders gelooft dan is het denk ik niet zo interessant. Ik ben bijvoorbeeld islamitisch en ik voel niet echt iets. Kijk er zijn oude objecten uit de 15de 16de eeuw of uit de middeleeuwen. Maar voor mij is het interessant om te zien wat er vroeger was, maar ik voel niets persoonlijk. Misschien als je niet gelovig bent dat je dan andere dingen voelt. Maar ik ben al gelovig en ik heb al de updateversie. Dus nee ik voel niets. Maar ik ben jong en ik weet niet wat andere mensen voelen. Andere mensen voelen misschien iets anders, dus het is persoonlijk.

Deze tentoonstelling is bijvoorbeeld multireligieus, wat zou daarvan de bedoeling zijn denkt u?

Dit is een christelijk museum. Ik zie andere religies veel minder dan de katholieke. Christelijke dingen zijn er veel meer dan andere religies zoals het boeddhisme, of hindoeïsme of jodendom of de islam. Ik heb van de islam een paar dingetjes gezien, maar niet zoveel. Dus het zou eigenlijk gelijk moeten zijn.

Bijlage 1.6 Transcriptie van het interview met bezoeker 8

Datum van interview	7 december 2018
Gegevens geïnterviewde 8	Naam: Dhr. J. Hanou Geboortedatum: 07-03-1947 Nationaliteit: Nederlander Religie: niet-religieus

Waarom bent u vandaag naar dit museum gekomen?

Ik wilde er even uit. Ik ben lezingen aan het voorbereiden en daar ben ik nogal veel tijd mee kwijt en vandaag wilde ik eigenlijk even naar buiten, maar het weer zit tegen. Dus ik dacht: ik ga eens even een museum in.

En waarvoor koos u dan voor dit museum?

Nou ik ga wel vaker naar Utrecht en Catharijneconvent is een mooi museum. En er loopt een tentoonstelling over relieken. Dus die heb ik even bekeken.

En wat vond u van de tentoonstelling?

Nou wel leuk vanwege het feit dat het door de openbaringsreligies heengaat. Nee niet eens, eigenlijk verder, want het boeddhisme zit er ook bij en natuurreligies enzo. Maar het laat zien dat relieken inderdaad van alle religies zijn. Dat vond ik het leuke, dat wordt op een duidelijke manier tentoongesteld.

Ja, want wist u dat van tevoren al dat het over verschillende religies ging?

Nou, ik had me er niet zo in verdiept, maar ik verwachtte eigenlijk niks anders, omdat ze dat vaker doen. Daar zijn ze hier wel goed in.

U verwachtte dus niet iets van tevoren, maar voldeed de tentoonstelling qua presentatie wel aan een bepaalde verwachting?

Ja, er zit hier wel een systeem in en dat herken je ook wel. Maar ja, het was duidelijk en overzichtelijk. Je zou natuurlijk kunnen focussen op iets specifieker en daar meer omheen gaan bouwen, maar dit is heel duidelijk van a tot z zeg maar. Alle aspecten van relieken worden uit de doeken gedaan. Uit de doeken gedaan, dan denk ik gelijk aan de lijkwade van Turijn.

Dus u zegt er zit een bepaald systeem in, wat bedoelt u daar precies mee?

Nou ik hier vaker naar tentoonstellingen en dan merk je wel dat er een bepaalde gedachte achter zit. Ja, hoe moet ik dat nu precies uitleggen? Het systeem Catharijneconvent kom je wel regelmatig tegen hier.

Dus u bedoelt dat u weet waar ze heen willen met de tentoonstelling?

Ja, en de uitgangspunten zijn denk ik altijd een brede aanpak en interreligieus.

Deze tentoonstelling heeft inderdaad ook een multireligieus karakter, wat vindt u daarvan?

Dat is uitstekend. Ik denk dat een museum ook de taak heeft om mensen te informeren, maar op een zo breed mogelijke manier. Dus niet alleen maar vanuit een katholiek standpunt, maar vanuit alle mogelijke standpunten voor een bepaalde gedachte of voor een bepaald object. Oecumenisch zeg maar.

En vind u dat deze tentoonstelling ook aansluit op de maatschappij zoals deze nu is ingericht?

Ja, want er zitten ook moderne relieken bij. Ik ben zelf een paar jaar geleden in Napels geweest en toen verbaasde ik mij over een winkeltje, ik denk dat het een soort koffieshop was. Die hadden haren van Maradonna en die zijn hier nu. Maar denk maar aan popsterren, die willen fans ook aanraken en haren. Nou dat komt ook allemaal terug.

En dit vond u ook goed?

Ja, waarom zou ik dit niet goed vinden?

Het zou natuurlijk kunnen zijn dat u de tentoonstelling enkel bezocht om de christelijke of religieuze aspecten te bekijken en dan is dit wel heel breed getrokken ook.

Nou, ja dat wel. Maar daar kan je je natuurlijk zelf in verdiepen nu je dit eenmaal gezien hebt. En ik vind het ook fout om jezelf te beperken tot een enkele religie, daar doe je jezelf mee tekort.

Nu u de tentoonstelling heeft gezocht, deze heeft geprobeerd om verbindingen te zoeken tussen verschillende religies, heeft u dan zelf ook nu meer van deze verbindingen? Of heeft het iets anders daarin teweeggebracht bij u?

Nou, dat klinkt pedant, maar daar was ik mij wel van bewust tussen die grote lijnen die je overal ziet. Dat is gewoon iets menselijks, net zoals religie iets menselijks is. Ik ben zelf helemaal niet religieus. Ik ben wel katholiek opgevoed, maar ik denk dat bij alle mensen de behoefte bestaat om iets

onverklaarbaars te verklaren en om dat handen en voeten te geven door middel van relieken of doormiddel van verhalen. Maar, wat was de vraag ook alweer?

Of u door het bezoeken van deze tentoonstelling zich ook meer verbonden voelt met andere religies.

Nou nee, dat dus eigenlijk niet nee.

Het is dus voor u echt meer het zien van de grotere lijnen?

Het is meer bevestigend.

Dit was eigenlijk al het interview. Ik heb dit interview gedaan omdat ik wil onderzoeken of het maken van multireligieuze tentoonstellingen kan bijdragen aan gevoelens van sociale cohesie.

Naar mijn mening wel, maar iemand die heel zwaar protestants is of heel zwaar islamitisch die zal daar misschien anders over denken.

Bijlage 1.7 Transcriptie van het interview met bezoeker 9

Datum van interview	7 december 2018
Gegevens geïnterviewde 9	Naam: Mevr. P. Delforterie Geboortedatum: 16-03-1967 Nationaliteit: Nederlandse Religie: niet-religieus

U bent nu in het museum, waarom bent u hier vandaag naar toe gekomen?

We gingen een dagje Utrecht doen en het is niet zo heel mooi weer, dus we zeiden: laten we ook even naar een museum gaan. Dus eigenlijk bij toeval.

En waarom bent u dan naar Museum Catharijneconvent gekomen?

Nou op zich sprak het ons aan dat het in een oud klooster is.

Dus u bent niet specifiek voor de tentoonstelling gekomen?

Nee, die kregen we er toevallig bij.

Dus u kreeg hier te horen dat er een tentoonstelling was. Wat verwachtte u toen te gaan zien?

Niet zoveel, want het was bij de kassa: wil je ook de tentoonstelling? Ja dat is goed. Dus we hebben ons er van tevoren niet in verdiept.

Nee inderdaad, maar toen u naar de tentoonstelling liep, begon zich toen al een idee te vormen over wat het zou kunnen zijn?

Nou, ik heb daar eerlijk gezegd niet zoveel over nagedacht. We zijn gewoon lekker het museum in gewandeld. We hebben onze jassen opgehangen en we zijn naar binnen gewandeld.

Oke, en wat vond u van de tentoonstelling?

Ja, wel een mooie tentoonstelling, veel verschillende dingen. Het ziet er allemaal goed verzorgd uit. Mooi opgesteld en goede toelichting erbij, ook niet al te lang want dat soort epistels ga ik toch niet lezen, maar zulke korte verhaaltjes wel.

En riep de tentoonstelling ook bepaalde gevoelens bij u op?

Nou, wij zijn van de zomer in Portugal op vakantie geweest en daar hebben we rondgetrokken. Toen hebben we een hoop kerken en zo bezocht en bijna overal heb je het kruisigingsverhaal en dat zagen we nu weer voorbijkomen. Dus ik kreeg een beetje het vakantiegevoel terug.

Oh, dat klinkt best wel fijn. En wat vond u van het multireligieuze karakter van de tentoonstelling?

Dat vind ik dan ook juist wel weer leuk, dat het een beetje breder getrokken wordt dan enkel één onderdeel of één geloof zeg maar.

Want waarom vindt u dat leuk?

Nou omdat er meer is dan enkel één geloof en we leven in een samenleving met allerlei geloven en ideeën dus dan is het wel leuk om het ook in het museum terug te zien.

Vind u het inderdaad dus aansluiten bij de huidige maatschappij?

Nou ja, het is natuurlijk wel heel veel christendom en een heel klein beetje van iets anders. Dus misschien is de verhouding niet helemaal representatief, maar ik vind het wel goed dat er sowieso aandacht aan wordt besteed. Dat was een aantal jaar geleden helemaal niet in de Nederlandse musea.

Heeft u dan nu ook wanneer u uit de tentoonstelling loopt dat u zich meer verbonden voelt met andere religies?

Nou, verbonden vind ik dan een beetje een groot woord. Ik vind het wel leerzaam op zich om wat over andere religies te zien.

Dus u vindt het vooral leerzaam, maar het is niet dat het bij u zelf heel veel teweegbrengt?

Nee, dat klopt inderdaad.

Bijlage 1.8 Transcriptie van het interview met bezoeker 10

Datum van interview	22 december 2018
Gegevens geïnterviewde 10	Naam: mevr. Joke Geboortedatum: 1950 Nationaliteit: Nederlandse Religie: niet-religieus

Waarom bent u vandaag in het museum?

Voor de kerststal en de relieken. Ik ga ieder jaar voor de kerststal.

Dus u bent wel vaker in dit museum geweest?

Ja.

En bezoekt u ook vaker andere musea?

Ja.

En wat voor een soort type musea?

Van alles.

U zei dat u ook voor de tentoonstelling kwam, waarom wou u de tentoonstelling relieken graag zien?

Nou dit leek mij interessant omdat er niet alleen christelijke relieken waren, maar ook andere dingen. En je krijgt ook meteen de hele geschiedenis mee, dat vind ik ook altijd leuk.

Wat verwachtte u van tevoren te gaan zien? U wist dus al iets?

Ja, jawel. Ik had ook van tevoren, ik denk, beelden gezien en ervan gelezen. Dus ik wist dat de schoen van De reus van Rotterdam er was bijvoorbeeld en de haar van Maradonna.

Ja, dat klopt inderdaad. En wat vond u van de tentoonstelling?

Ja, wel leuk. Interessant.

Want waarom vond u het interessant?

Ja, weer dingen geleerd die ik niet wist over boeddhisme enzo dat die ook relieken hadden. En dat viel mij op dat men over heel de wereld eigenlijk hetzelfde doet. Want de christelijke relieken, nou ja, dat weten we wel, maar het is gewoon overal hetzelfde eigenlijk.

Riep de tentoonstelling ook nog bepaalde gevoelens bij u op nog?

Nee, niet speciaal, gewoon interessant.

Het is dus een multireligieuze tentoonstelling. Wat vindt u van een tentoonstelling met een multireligieus karakter?

Ja, als het goed opgezet is. Het moet er niet bij gesleept worden zal ik dan maar zeggen. Maar dat vond ik hier niet, er was van alles.

Dus u vond het hier wel goed vormgegeven?

Ja, een goede mix eigenlijk.

Want u vond de objecten ook goed bij elkaar passen?

Jawel, ja. Gewoon omdat het over de hele wereld hetzelfde is. Iedereen verzameld houtsplinters van het een of het ander. Wat ik nog nooit gehoord had was dat ze van Luther dus ook stukjes tafelkleed waren en zulke dingen.

Dus u vond het wel leuk om te zien dat er overal hetzelfde werd gedaan?

Ja, dat overal mensen gewoon hetzelfde zijn.

Heeft de tentoonstelling bij u ook tot nieuwe inzichten geleid?

Nee hoor.

Wanneer u het karakter van de tentoonstelling bekijkt, kunt u dit dan verbinden aan de huidige maatschappij?

Naja, het is gewoon zo, zo doen we dat zo tegenwoordig. Het hoeft niet altijd. Je kunt natuurlijk ook gewoon een tentoonstelling over christelijke relieken houden of een over de boeddhistische, maar dit is wel leuk. Ja je kunt vergelijken. Nou ja, die vergelijking is naar mijn idee uitgekomen op dat het allemaal hetzelfde is.

En heeft de tentoonstelling er ook voor gezorgd dat u nu anders denkt over andere religies?

Nee, ik weet daar al voldoende van. Ik ben in mijn leven al voldoende tegen gekomen.

Bijlage 1.9 Transcriptie van het interview met bezoeker 11

Datum van interview	22 december 2018
Gegevens geïnterviewde 11	Naam: mevr. - Geboortedatum: 1956 Nationaliteit: Nederlandse Religie: Protestants

Waarom bent u vandaag in het museum?

Ik ben hier gekomen voor de tentoonstelling relieken en relikwieën. We zijn speciaal daarvoor hiernaartoe gekomen op de fiets.

Bezoekt u vaker musea?

Regelmatig ja.

En dan hetzelfde soort type musea?

Nou, de laatste tijd is het minder. Maar ik heb wel een tijd gehad dat ik veel meer bezocht. Bijvoorbeeld wij wonen in een klein dorp in Zeist. In het slot zijn we geweest, maar ook in Amsterdam het Rijksmuseum, naar een speciale tentoonstelling toen zijn we geweest. En waar nog meer? In de Kunsthal in Rotterdam en aan zee, de Beelden aan Zee museum. En nog veel meer hoor, in Amersfoort ook ja.

Dus u vindt het wel leuk om naar een museum te gaan?

Ik vind het wel leuk ja. Het hangt er wel vanaf wat voor een tentoonstelling er is en ik zou het wel meer willen.

Dus u komt wel speciaal voor een tentoonstelling naar een museum?

Ja, want we hebben ooit een keer in Groningen een tentoonstelling gezien en dat heeft toen heel veel indruk gemaakt. Dat ging over depressieve mensen in de VS. Dat waren allemaal Zwart-wit foto's. Nou dat, we waren zelf toen we terugkwamen, nou dat raakt enorm. Dat kwam heel erg binnen toen. Die vergeet je ook niet meer he die foto's enzo. Dat blijft echt bij ja.

En waarom wilde u vandaag naar deze tentoonstelling toe?

Omdat we de relieken wilde zien en we hadden vandaag tijd. Dus we hadden dit gepland zo van tevoren en dan gaan we dit nu doen.

Wat leek u interessant aan de tentoonstelling relikwen?

Nou ik ben zelf niet katholiek, mijn vriendin wel, maar ik vind het wel interessant om te zien wat mensen dan bezighoudt. Wat relikwieën betekenen voor mensen ook enzo, dat met name. Wat erachter zit.

Wat verwachtte u van tevoren te gaan zien?

Ik had een documentaire gezien op tv, een inleiding eigenlijk. Daar lieten ze zien van Diego Maradona en de spijker van Christus en het kruis en die hele schedel. Dat vond ik wel heel bijzonder, dat tussenstuk dat open was en dan kwam die schedel daar zo achteruit. En wat ik ook wel bijzonder vond dat waren die persoonlijke relikwieën van mensen, dat vond ik ook wel heel mooi om te zien. Dat mensen zelf allemaal zo persoonlijk hebben, van hun moeder waar ze de haarlok nog van hebben inderdaad. Dan denk ik, daar heb ik nooit aan gedacht toen mijn moeder overleed om daar een haarlok van mee te nemen. Of dat vingerhoedje, dat vond ik ook wel leuk dat ze hadden.

Ja inderdaad, en ze hadden naast de persoonlijke relikwen ook relikwen van verschillende geloven naast elkaar geplaatst. Wat vond u daarvan?

Dat vond ik heel goed, ja. Maar ik kan het niet allemaal terughalen en goed verwoorden allemaal. Maar ik vond het wel mooi gedaan en mooi opgezet vind ik.

En wist u van tevoren dat het een multireligieuze tentoonstelling was?

Daar heb ik niet over nagedacht eigenlijk. Nee, dat is wel mooi dat je die vraag stelt, nee dat wist ik niet.

Het was dus meer dat u op de tentoonstelling kwam en het toen zag?

Ja, ik kwam van alles tegen. Zelf ben ik wel in Israël geweest, dus ook in de christus kerk zeg maar of in allerlei bijzondere plekken, maar toen was ik nog heel jong, dus dan kijk je er anders tegen aan dan nu.

Ja, en nu zag u dus dingen hiervan terug in de tentoonstelling.

Ja, ik zag wel dingen terug. Ik denk ja, god, ja. Ja, ik was begin twintig, dan kijk je er wel anders tegenaan dan dat je begin zestig bent zoals nu.

De huidige maatschappij is multireligieus, vind u dat deze tentoonstelling hierbij aansluit?

Ja, vind ik wel. Omdat je van alle geloven wat hebt zeg maar ook. Zeker.

Heeft de tentoonstelling bij u ook nog voor nieuwe inzichten of gevoelens gezorgd?

Nee, dat kan ik niet zeggen. Ik denk wel dat ik er het een en ander van af wist ook of erover gelezen had, maar ik heb niet dat ik kan zeggen dat het nieuwe gevoelens heeft opgeroepen. Nee, dat niet. Want ik ben zelf wel christelijk opgevoed, maar niet in het katholieke geloof. Bij ons mocht dat juist niet in het protestantisme.

Bijlage 1.10 Transcriptie van het interview met bezoeker 12

Datum van interview	22 december 2018
Gegevens geïnterviewde 12	Naam: Dhr. Cor Geboortedatum: 05-12-1946 Nationaliteit: NL Religie: Protestantse achtergrond

Waarom bent u vandaag in het museum?

We hadden het al heel lang in ons hoofd en het komt ook door onze christelijke achtergrond, daarom vonden we dat we er een keertje heen moesten. Dat was het eigenlijk. We kwamen wel voor het museum en niet voor een specifieke tentoonstelling. Nee, dat niet.

Toen kwam u hier en bleek dat de tentoonstelling relieken er was. Wat vond u daarvan?

Ja ik vond het mooi. Ik vond het een heel mooi museum, het geheel vond ik erg mooi.

En van de tentoonstelling specifiek, wat vond u daarvan?

Nou, wat ik er mooi aan vond, sommige stukken wat vooral imponeerde was dat het vooral van die oude stukken waren. Ja, dat vooral.

En de tentoonstelling, had een multireligieus karakter, wat vond u daarvan?

Nou, dat vind ik geen merkwaardige opzet, maar je moet je denk ik wel afvragen wat voor een doel je hebt. Het oorspronkelijke doel was, zoals je kunt zien, het laten zien van het christendom, of het christendom in de afgelopen 2000 jaar zoals het er staat. Ja, en dan krijgen de andere godsdiensten maar een marginale aandacht, dat valt wel op.

Dus u vindt het niet merkwaardig. Waarom vindt u het niet merkwaardig?

Nou ja, wat je vroeg was het multireligieuze karakter. Nou dat vond ik maar een beetje aanwezig. Het was in mijn optiek eigenlijk geen multireligieuze tentoonstelling. Nee, eigenlijk niet.

En vind u dat er dan wel meer aandacht naar toe moet gaan of vind u dit ook wel goed op deze manier?

Nou ja, misschien zeg ik het ook vanuit het perspectief van mijn eigen doel, want ik kwam vanwege mijn christelijke achtergrond zoals ik aan het begin al zei. Voor mij hoeft dat niet. Ik had verwacht een christelijk museum en een museum over de christelijke religie te zien en dat heb ik gezien.

Dus het was op deze manier wel goed vond u?

Ja, ik vind het heel goed. Ik vind het ook heel goed dat alle dingen uit de geschiedenis hier zijn verzameld.

Vond u het dan nog wel nodig dat de andere religies aan bod kwamen?

Nou, dan vind ik dat je het goed moet doen en als je mij nu vraagt: wat herinner je van andere religies? Dan herinner ik mij een koran te hebben gezien met een mooi zwaard en een hand als ik het wel heb. En nog een foto of een soort maquette van de Kaäba heb ik gezien, maar als je mij verder vraagt dan blijft het hier een beetje op steken. Snap je wat ik bedoel?

Dus u vindt dat het niet op een goede manier is uitgevoerd?

Nou, zoals ik al zei, andere godsdiensten komen marginaal aan de orde. Dus om het dan een multireligieuze tentoonstelling te noemen, nee dat zie ik eigenlijk niet zo. Het kan ook zijn door mijn bril. Misschien dat andere mensen het anders zien of er beter op letten.

En als u nu wegloopt van de tentoonstelling, vond u de objecten dan wel bij elkaar passen?

Ja, binnen de christelijke context zeker, voor zover ik daarvan af weet zeker. Heel interessant hoe het dan in de loop van de tijd chronologisch is opgezet. Dat vind ik dan de handigste manier, absoluut.

Ik ga toch nog even terug naar het multireligieuze aspect. Wanneer u nu wegloopt van de tentoonstelling vindt u dan dat u perspectief wat betreft andere religies is veranderd?

Nee, geen nieuwe inzichten. Nee het heeft mij niet tot nieuwe denkbeelden gebracht.

Bijlage 1.11 Transcriptie van het interview met bezoeker 13

Datum van interview	22 december 2018
Gegevens geïnterviewde 13	Naam: Mevr. M.L.J. de Klerk Geboortedatum: 11-01-1947 Nationaliteit: NL Religie: Nederlands Hervormd (broedergemeente/ZZG)

Waarom wou u de tentoonstelling relieken bezoeken?

Nou ik ben hier een vrijwilligster en ik werk hier al zes jaar dus het is natuurlijk heel goed dat wij van tevoren, zelf, de tentoonstellingen bezoeken. Buiten dat geeft de museumdirectie ons altijd de gelegenheid om dingen goed van tevoren te zien, zeg maar middels een preview. Dan krijgen we een rondleiding en uitleg. Mensen komen naar de kassa en vragen alvast wat dingetjes, zodat we er niet helemaal blanco tegenover staan.

Wat verwachtte u van tevoren van de tentoonstelling?

Dat is heel moeilijk om van tevoren iets te verwachten. Ik vond hem erg mooi, ik vond hem ook heel mooi opgezet. Het is natuurlijk wel zo dat de omgeving waar je in komt de sfeer en je opname bepaald. Je opnamevermogen zit ook daarin dat het ook heel goed en harmonieus om je heen goed zit, want anders denk je, ik ga hier weg wat moet ik hier verder nog mee.

Oke, dus u vond de tentoonstelling wel de moeite waard en welke gevoelens riep de tentoonstelling bij u op?

Nou, op zich niet zulke bijzondere gevoelens, omdat ik natuurlijk al verder doorgeschoven ben in het leven barst ik van de relieken. Van overgrootmoeder, grootmoeder, moeder, kleinkinderen en ga zo maar door. Dus wat dat betreft heb ik er niet zoveel. Wat ik wel heel bijzonder vond was de haar van Diego Maradona. Waar ik mij eigenlijk niets bij voor kan stellen, want wat moet je ermee? Dus ja, maar dat zou voor heel veel mensen net weer anders liggen en het is natuurlijk ook de geloofwaardigheid is die van die man. Heel veel mensen vragen zich dat verder ook niet af, dat is maar goed ook.

En wat vond u van het multireligieuze karakter van de tentoonstelling?

Nou, daar ben ik op zich wel voor. Onze kerken lopen leeg en de moskeeën lopen vol en ja dat is natuurlijk toch een dingetje, maar door de eeuwen heen is dat eigenlijk ook altijd zo geweest. Ik werk

bovendien nog in een ander museum, dat is wel een religieuzer museum, dat is een museum in Zeist van het Hernhutterhuis, dus de broedergemeente en daar komen, dat kun je dus goed zien, mensen die gericht zijn op die stroming terwijl hier alle gezindten komen. Alhoewel ik me eigenlijk verwonder dat we weinig moslimmensen nog maar hebben hier, weinig. Ik denk dat die drempel toch te hoog is en ook vaak, voor deze gezinnen, de kosten veel te hoog zijn.

De tentoonstelling had dus wel aandacht voor de islam, onder andere, wat vond u daarvan?

Ja, dat vind ik eigenlijk wel heel goed, daar ben ik wel voor. Want in principe weten we daar uiteindelijk toch niet zoveel vanaf. Ik heb er natuurlijk wel veel over nagedacht en ik vind dan: die mensen komen hier terwijl als je zelf naar Marokko gaat is het helemaal niet zo straf en streng. Dus dat doet mij dan erg denken aan de Amish die zo hun eigen nederzetting hebben daar in Virginia in Amerika. Kijk die gaan dat cultiveren en dat is natuurlijk ook iets dat je wilt vasthouden aan je oude traditie en je eigen gewoonte. Maar ja, buiten dat vind ik het al heel dapper dat die mensen konden nog lezen en schrijven toen ze hier kwamen en dan is dat hun houvast. Nou ja, alle zorg voor ons he, maar het kan ook doorschieten. Maar dat heb je overal mee, want als je goed in de biblebelt gaat kijken dan schieten dingen ook giga door. Dus klaar.

Ja, dat klopt ook. En vond u de objecten goed bij elkaar passen?

Ja, dat is heel goed opgezet. Voor mijn gevoel wel een beetje te dicht op elkaar, omdat het als het druk is je wel op elkaar moet wachten. Maar goed, dan hebben we de multimediatour, maar dan nog is het een beetje dringen geblazen. Maar voor de rest vond ik hem eigenlijk wel erg goed.

Heeft de tentoonstelling ook nieuwe gevoelens voor andere religies bij u teweeggebracht?

Nee, ik denk dat ik ook daarvoor te ver doorgeschoten ben. Ik ben niet van het padje af te krijgen, zeg maar heel gauw en dat hangt met onze soort van babyboomers samen. Die beïnvloedt je op zich niet zo makkelijk meer.

En in welke mate heeft deze tentoonstelling bijgedragen aan gevoelens van betrokkenheid tot andere religies?

Uitgaande voor mijzelf voel ik mij daar niet zo door veranderd. Kijk, toen ik indertijd ophield met werken op mijn 65ste dacht ik, nou dit is hem niet thuis, dus ik ga lekker iets zoeken. Toen kwam dus dit museum met een advertentie in de krant, heb ik gesolliciteerd en kon ik meteen komen, maar het had ook ergens anders kunnen zijn, dus het is niet zo dat ik speciaal gekozen heb voor dit museum en de religie. Het heeft natuurlijk ook niet een bepaalde religie, want wij zijn een museum voor algemene godsdienst. Voor elke godsdienst en dat zie je wel op de tentoonstelling. Ieder krijgt zijn deel.

Bijlage 1.12 Transcriptie van het interview met bezoeker 14

Datum van interview	22 december 2018
Gegevens geïnterviewde 14	Naam: Dhr. M. van den Marel Geboortedatum: 08-07-1955 Nationaliteit: NL Religie: Nederlands Hervormd

Waarom bent u vandaag in het museum?

Bij toeval, eigenlijk vooral voor een kopje koffie.

Bezoekt u vaker musea?

Ja, wel twee à drie keer per maand, maar niet alleen in Utrecht maar ook in andere delen van Nederland.

Toen u de tentoonstelling relieken ging bezoeken, wat verwachtte u van tevoren van de tentoonstelling?

Ik had eigenlijk meer verwacht dat het allemaal om christelijke relieken zou gaan, dus katholieke relieken. En ik was blij te zien dat de relieken op een veel bredere manier benoemd werden en dat was gewoon heel goed uitgebeeld in de tentoonstelling. Die mensen die daar iets neerzetten en daar iets neerzetten. Dat was gewoon heel fijn om te zien. En ik dacht dat het veel meer christelijk religieus zou zijn en dan krijg je allemaal van die beelden met schedels en net zoals Karel de Grote, dus heel veel van die tentoonstellingen.

Dus de tentoonstelling heeft eigenlijk uw verwachtingen overtroffen?

Ja, zeker.

Riep de tentoonstelling ook nog bepaalde gevoelens bij u op?

Ja, herkenning van muziek bijvoorbeeld, wat ook beschouwd werd als, gezamenlijke muziek. Dat vond ik heel erg mooi. Ik vond ook heel erg mooi, hoe men meer in Azië met relieken om ging. Ook heel grappig dat sommige mensen iets van oma om hun hals hadden en oorbellen en dat soort dingen. Om te zien dat relieken op alle niveaus zijn. Van heel burgerlijk tot heel kerkelijk. Gaat het goed dit?

Ja, ik vind het mooi hoe u de vinger op het multireligieuze aspect weet te leggen.

Ja ik vond het heel mooi ja. Ik vind inderdaad als je ergens anders in kerken wel zit, of in Rome of Aken heb je ook wel een mooi museum erbij, dan zie je al die gouden koppen met een schedeltje dit en dat en nou ja goed. Maar dit vond ik wel echt een mooi iets passend op de huidige tijd. Ik denk dat ieder mens af en toe iets nodig heeft waar die op kan bouwen, wat het ook is. Of het nou de pet van mijn opa is of echt een religieus relik.

Dus u zegt, het past bij deze tijd, bedoeld u daarmee het multireligieuze karakter of het feit dat iedereen op zoek is naar iets tastbaars?

Ik bedoelde eigenlijk dat het er meestal toe leidt dat de kerkelijkheid weggaat en, ik ben Nederlands Hervormd geboren maar ik ga ook niet naar de kerk en mijn ouders ook niet, dat vroeger de kerk, zeker de katholieke kerk, heel veel steun gaf aan mensen. We zijn veel meer geïndividualiseerd dan vroeger en het blijkt dan toch dat we het niet alleen kunnen en dat we dan dit soort dingen gaan doen allemaal.

Ja, inderdaad. Vond u de objecten eigenlijk bij elkaar passen in de tentoonstelling?

Ja, ik vond het een hele mooie tentoonstelling. De binnenkomst was heel erg mooi, met die opnames. Dan ging je direct zitten en daar werd je eigenlijk door gegrepen en voor de rest zijn we eigenlijk alles langsgelopen. Ja, sommige dingen vond je wat minder interessant, maar ik vond het een hele goede tentoonstelling en knap dat ze ook zo op die manier met religie om kunnen gaan.

En wat denkt u dat de bedoeling was van deze tentoonstelling?

Ik denk dat dat de bedoeling was, om toch te laten zien, ook al zijn we niet meer religieus, we zijn toch wel religieus. En die foto's die daar hangen van die mensen die iets hebben in hun handen, iets stoffelijks. De wereld is zo veranderd dat we zulke dingen nauwelijks meer hebben en het is voor sommige dingen best een verbetering, maar het is voor sommige dingen best jammer dat die verdwenen zijn. Ik ben zelf protestants van huis uit en ik heb een hele tijd in de gezondheidszorg gewerkt en per toeval zat er een hele katholieke praktijk ook bij. Daar zag je toch dat die katholieken vaak op een veel makkelijkere manier en veel meer met elkaar kwamen te zitten, wat gezelligheid opzochten, steun zochten en dat calvinisten, of laat maar zeggen protestanten, toch rationeler gingen doen. Op zichzelf, heel rationeel. Terwijl bij de rest werd er gegeten en weet ik wat ze allemaal deden. Dat was gewoon bijna gezellig. Dat was voor mij echt een eye-opener.

Heeft deze tentoonstelling bij u ook nieuwe inzichten gebracht op religieus gebied?

Nee, eigenlijk niet. Ik weet niet wat ik daar zo over moet zeggen eigenlijk. Ik merk gewoon dat het jammer is dat er heel veel dingen weggegaan zijn, terwijl je bijvoorbeeld ja, in Nederland heb je ook

van die kerkgenootschappen die heel erg hard groeien, van die blijde handjes. Terwijl de hervormde kerk is een hele saaie boel en de katholieke kerk heeft heel veel problemen omdat ze eigenlijk geen pastoors meer kunnen krijgen. En vroeger had een pastoor een aantal kapelaans en je had dan een parochie. Nou die kapelaans zijn nu verdwenen, de pastoors hebben een heel groot werkgebied gekregen, een pastoor kan het haast niet aan. Dus hij kan geen zeltjes verzorger zijn. Dan zie je gewoon dat er leken ingehuurd gaan worden, dus iemand gaat een mis dienen, ja dat werkt niet nee. Maar goed, anderzijds, een goede vriend is een pastoor en hij zegt: ja, gut, het is ook zoiets heel raars dat een kerk doet dat het alleen voor mannen is, dat loopt na een tijdje mis. Wat dat betreft is het heel jammer dat het katholicisme niet over gaat naar wat je in veel protestantse kerken ook ziet dat vrouwen ook dominees zijn of andere dingen doen. En die katholieke kerk heeft dat gewoon niet nee, jammer. We zijn nu wel een beetje uit je onderwerp geloof ik.

Ja, ik wil eigenlijk een beetje terug naar het multireligieuze karakter van de tentoonstelling. Want vond u de tentoonstelling qua wat dat betreft aansluiten bij de huidige maatschappij?

Ja, zeker. Uit mijn ogen wel, maar ik weet niet of uit de ogen van islamieten of andere geloven datzelfde zou zijn. Bijvoorbeeld iemand die waar wij met enige vreugde naar kijken dat die mensen met z'n allen iets gaan beklimmen, dan denk ik dat die mensen die daar aan het klimmen zijn, als die in een protestantse of katholieke kerk binnenkomen wel denken wat een saaie bende. Misschien van onze kant is het wel een eye-opener. Dat je ook op hele andere dingen met elkaar om kan gaan en ook met je religie. Dat zou je ze eens moeten vragen.

Ja, inderdaad. In welke mate vond u dat deze tentoonstelling heeft bijgedragen aan gevoelens van betrokkenheid tussen verschillende religies?

Meer begrip eigenlijk. Dat heel veel dingen eigenlijk hetzelfde zijn, alleen het heeft een heel ander jasje aan en dat geeft toch aan, althans dat geeft mij dan aan, dat mensen heel veel op elkaar lijken, maar ze hebben wel andere verschijningsvormen over andere zaken.